

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRKÇEDE EKLERİN KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ VE EK KALIPLAŞMASI OLAYLARI

Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ

ÜÇÜNCÜ BASKI

Birinci Baskı : 1961

İkinci Baskı : 1969

Üçüncü Baskı : 1994

Yükseköğretim Kurulu Matbaası'nda basılmıştır. Ankara - 1994

TÜRKÇEDE EKLERİN KULLANILIŞ
ŞEKİLLERİ VE EK KALIPLAŞMASI
OLAYLARI

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sahife

Önsöz	vii, ix — x
1. Giriş	1-3

I

§§ 2-21 İsim Çekimi Eklerinin Kalıplaşması	5-31
§ 2. İsim çekimi eklerinin kullanılış şekilleri ve kalıplaşma durumu ..	5
§ 3. +ğaru/+gerü, +karu/+kerü yön gösterme ekleri	5-8
§ 4. +ra/+re, +ru/+rü yön gösterme ekleri	8-10
§ 5. +ka/+ke, +ga/+ge, +a/+e v. b. verme hâli ekleri	10-12
§ 6. +da/+de, +ta/+te bulunma hâli ekleri	13-14
§ 7. +tın/+tin, +dın/+din v. b. ayrılma hâli ekleri	14-18
§ 8. Ayrılma hâli ekleri alarak oluşmuş zaman zarfları	17-18
§ 9. Ayrılma hâli ekleri alarak oluşmuş tarz ve sebep zarfları	18
§ 10. ad (substantif) ve sıfat hâline gelmiş bazı kelimelerde ayrılma hâli eki	18
§ 11. + ^o n vasıta hâli eki	19-31
§ 12. + ^o n eki alarak oluşmuş tarz zarfları	19-21
§ 13. Yer ve yön kelimelerinden + ^o n vasıta hâli eki ile oluşmuş tarz zarfları	21
§ 14. + ^o n eki alarak oluşmuş yer ve yön zarfları	21-23
§ 15. Zamirler yanında + ^o n vasıta hâli eki	23
§ 16. Sayı adları yanında + ^o n eki	24
§ 17. + ^o n eki alarak oluşmuş sıfatlar	25-26
§ 18. uçun ~ üçün ~ için v. b. son çekim edatları	26
§ 19. + ^o n vasıta hâli ekinin türetme eki olarak kullanılması	26
§ 20. + ^o n eki ile türetilmiş zaman zarfları	26-29
§ 21. + ^o n eki ile türetilmiş tarz zarfları	29-31
§ 22. +la/+le eki ve bundan oluşmuş zaman zarfları	31-34
§ 23. +la/+le eki alarak oluşmuş tarz zarfları	33-34

II

§ 24. İyelik eklerinin kalıplaşması	35-39
---	-------

III

§§ 25-31 Sıfat eklerinin kullanılış şekilleri ve kalıplaşması	40-45
§ 25. Sıfat eklerinin kullanılış şekilleri ve kalıplaşması	40
§ 26. +ça/+çe eki	40-41
§ 27. +cık/+cik eki	42
§ 28. +çıl/+çil eki	42

	Sahife
§ 29. + <i>man</i> / + <i>men</i> eki	42-43
§ 30. - <i>kağ</i> / - <i>kek</i> eki	43-44
§ 31. - <i>ğın</i> / - <i>gin</i> eki	44-45

IV

§§ 32-39 İsim-fiil Eklerinin Kalışması	47-54
§ 32. İsim-fiil eklerinin kalışma durumu	47
§ 33. - <i>duk</i> / - <i>dük</i> eki	47
§ 34. - <i>mış</i> / - <i>miş</i> eki	47-48
§ 35. - <i>ğan</i> / - <i>gen</i> eki	48-49
§ 36. - <i>an</i> / - <i>en</i> eki	49-51
§ 37. - <i>r</i> ve - <i>mas</i> ekleri ile oluşmuş sıfatlar	51-52
§ 38. - <i>r</i> ve - <i>mas</i> ekleri ile oluşmuş isimler	52-53
§ 39. - <i>an</i> / - <i>esi</i> eki	53
§ 40. - <i>di</i> / - <i>di</i> , - <i>ti</i> / - <i>ti</i> eki	54

V

§§ 40-43 Maatar Eklerinin Kalışması	55-56
§ 41. - <i>mağ</i> / - <i>mek</i> eki	55
§ 42. - <i>ma</i> / - <i>me</i> eki	55
§ 43. - <i>ğ</i> , - <i>ış</i> / - <i>iş</i> ekleri	55-56

VI

§§ 44-53 Zarf-Fiil Eklerinin Kalışması	57-72
§ 44. Zarf-fiillerin kullanılışındaki özellikler	57
§ 45. - <i>a</i> / - <i>e</i> , - <i>i</i> / - <i>i</i> , - <i>u</i> / - <i>ü</i> ekleri	57-58
§ 46. <i>erte</i> , <i>ağrı</i> , <i>basa</i> , <i>basıta</i> , <i>bastıra</i> , <i>yana</i> , <i>aşnu</i> , <i>öte</i> , <i>tüketi</i> , <i>ulay</i> , <i>ödirti</i> kelimeleri	58-61
§ 47. <i>Bağ</i> ve cümle açıcı olan zarf-fiiller	61-63
§ 48. Eilatlara dönmüş olan zarf-fiiller	63-65
§ 49. İsimlere dönmüş olan zarf-fiiller	66-68
§ 50. - <i>n</i> zarf-fiil eki	68-69
§ 51. - <i>n</i> eki olarak oluşmuş zarf-fiiller	69-70
§ 52. - <i>layın</i> / - <i>lyin</i> (< <i>la-y-in</i>) eki	70-71
§ 53. - <i>p</i> (- <i>lap</i>) zarf-fiil eki ile oluşmuş kelimeler	71-72
§ 54. SONUÇ	72-75
Auszug in Deutscher Sprache	77-83
Bibliyografya ve Kısaltmalar	85-92

İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Ek kalıplaşması olayları Türk dilinin her alanında, eski ve yeni devirleri içine alan bütün metinlerde rastlayabildiğimiz oldukça yaygın olaylardır. Bu sebeple eldeki eser, geniş çapta öğrenci ihtiyacını da karşılamış ve birinci baskısı kısa sürede tükenmiştir. İkinci baskıda, kalıplaşmaya uğramış olan eklerin kalıplaşma dışında kalan öteki bütün görev ve kullanılış şekilleri üzerinde de durarak, eseri biraz daha genişletmeyi düşünmüşsek de, konunun bu tarzda geliştirilmesi kitabın ana temelini aşan bir genişlik taşıyacağından, bundan vazgeçilmiş ve söz konusu eklerin doğrudan doğruya şekil bilgisini ilgilendiren görevlerinin ayrı bir ciltte toplanması uygun görülmüştür. Bu sebeple eserin ikinci baskısında ufak tefek düzeltme ve eklemelerle yetinilmiştir. Ayrıca kitabın ilk yayımından bu yana çıkmış olan malzeme ve araştırma niteliğindeki yeni eserler de gözden geçirilmiş, bunlardan, yararlanılabilir ve konumuz bakımından gerekli görülenler bibliyografyaya eklenmiştir.

Ankara

Haziran 1969

Ö N S Ö Z

Türk dili metinleri incelenirken karşımıza zaman zaman öyle kelimeler ve öyle ekler çıkar ki, bunları Türkçenin görevleri belli gramer öğelerinden hangisine sokmak gerekeceğini birden kestiremeyiz. Öyle ki, karşılaştığımız böyle bir kelimedeki ek, şekilce bir isim çekimi eki olduğu halde, o kelime içinde her hangi bir türetme eki gibi kullanılmış durumdadır. Yahut bir türetme ekidir; fakat, o ekin bilinen yaygın görevleri ile ilgisi olmayan bir gramer şekli meydana getirmiştir. Örnekler üzerinde teker teker durulup bunların değişme ve gelişme seyirleri izlenince, oluşma sebepleri şu noktalarda özetlenebilir: Sürekli bir akış hâlinde olan dilimiz, türlü sebeplerle, bazı gramer öğelerinin kullanılışı bakımından kendi yapısındaki kurallara her zaman sıkı sıkıya bağlı kalmıyacak bir yumuşaklık da taşımakta; yahut geçirmekte olduğu devamlı değişme ve gelişmeler yanında eski devirlere ve başka alanlara ait özellikleri canlılığını kaybetmiş birer arkaik şekil olarak devam ettirebilmektedir. Eklerin ve bunları içine içine alan kelimelerin, dildeki anlatış özellik ve imkânlarına bağlı türlü kullanılış şekilleri ve bunlarla ilgili anlam kaymaları, kural dışı oluşmalarda ve kalıplaşma yolu ile yeni kelimelerin meydana gelmesinde başlıca rolü oynamaktadır.

Bu araştırmada ele aldığımız konu şimdiye kadar işlenmiş değildir. Gerçi aşağıda yeri düştükçe gösterilecek olan birkaç eserde, bazan konumuzla ilgili malzeme üzerinde durulmuştur. Fakat bunlar çok defa konuya bir kıyısından dolayısıyla dokunmuş bulunan veya esas itibarıyla başka nitelikte olan araştırmalardır. Bizim, *Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme* (Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Derg. XVII, S. 3-4, s. 275-358) adlı araştırmamızın 29-165. paragraflarında da yalnız +ça/+çe eki üzerinde durulmuştur. Kalıplaşma olaylarının Türk dilindeki önemi ve dilin kendi kendine geliştirdiği değişik bir türetme vasıtası olarak şimdiye kadar dikkati çekip işlenmemiş olması, bizi bu konu üzerine yöneltti.

Eldeki araştırmada esas olarak ek kalıplaşması olayları incelenmiştir. Ancak, ileride görülecektir ki, eklerin gerek kalıplaşmalarında gerek nitelik değiştirip başka görevde birer ek olarak gelişmelerinde,

o eklerin dildeki kullanılış şekilleri başlıca rolü oynamaktadır. Demek oluyor ki, kalıplaşmalar daha önceki bir çevrede ekin her hangi bir kullanılış şekli ile ilgilidir. Bundan başka, 'Giriş' bölümünde daha kapsayıcı bir şekilde belirttiğimiz üzere, kalıplaşma olaylarının sebep veya sonuçları dolayısıyla, araştırmada, bazı eklerin kalıplaşmaya esas olan kullanılış şekilleri ile kalıplaşma evresinden sonraki kullanılış şekillerini de göstermek gerekmiştir. Kaldı ki, kalıplaşmış şekillerin kendileri de, o eklerin özel birer kullanılış şekillerinden başka bir şey değildir. Bundan dolayı eseri yalnız *kalıplaşma olayları* başlığı altında adlandırmayıp, *eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları* başlığı altında vermeyi daha uygun bulduk.

Meslektaşlarımın, eserde görülecek kusurları, araştırmamın bu alanda bir deneme olmasına bağışlamalarını dilerim.

Ankara

10 Ekim 1961

GİRİŞ

§ 1. Türölü nitelikte dü bilgisi kitaplarında ve Türk dilinin yapısını inceleyen araştırmalarda, Türkçenin kelime türetme yolları bahis konusu edilirken, şimdiye kadar başlıca iki yol üzerinde durulmuştur. Bunlar da bilindiği gibi 1) *türet-im* (ıştikak), 2) *birleştirme* (terkip) yollarıdır. Türetim yolu ile yapılan kelimelerde, bir kelime kökünün ya da tabanınun bir ek ile belirli şartlar altında birleşmesi bahis konusudur. Bu türölü türetmelerde eklerin belirli görevleri olduğu gibi, hangi türölü eklerin hangi türölü kelimelere gelebileceği de kesin olarak bilinmektedir: *göz +lük*, *yurt +taş*, *baş +la-*, *at +la-t-* gibi. Birleştirme ise, *göz-taş* 'bazı göz, deri ve bitki hastalıklarında ve bağcılıkta kullanılan kimyasal bir maddē', *kara-fatma* 'parlak siyah renkli bir böcek', *ara-sıra* kelimelerinde görüldüğü gibi, ayrı anlamlardaki iki veya daha fazla kelimeyi tek bir anlam vermek üzere belirli kurallara göre birleştirmek demektir.

Tarihî metinlerin ve lehçelerin dikkatle incelenmesi gösteriyor ki, Türkçede kelime hazinesini zenginleştiren bir üçüncü yol daha vardır. Bu da, bazı ek kök¹ birleşimlerinde rastladığımız ve eklerin görevlerinin verdiği imkânlarla bağli olarak, değişik kullanılışlarından ileri gelen *kalıplaşma* olayıdır. Biz kalıplaşma terimi ile, her hangi bir kelime ile birleşen çekim veya yapım ekünün, türetim yolu ile yaptıklarımızda olduğu gibi, bilinen belirli görevi ile kullanılmayıp, eklendiği kelime ile beklendiğinden ayrı, yeni bir anlam meydana getirecek tarzda birleşip kaynaşmış olmasını kast ediyoruz.: *yüzde* 'matematikte bir oran ölçüsü' *gözde* 'sevgili, hükümdarın sevgilisi', *Uğan* 'Tanrı', *erte* 'yarın', *öte*, *dolay*, *konu komşu* < **kon-uş-u* v.b. kelimelerde gördüğümüz +*de* bulunma hâli, -*ğan* isim-fiil, -*e*, -*i*, -*u* zarf-fiil ekleri, bu kelimeler içinde artık ilk görevlerini, yani bulunma hâli gösterme, isim-fiil ve zarf-fiil olma özelliklerini türölü sebeplerden ötürü kökle kaynaşmak suretiyle yitirmişlerdir. Fakat, şekil bakımından eklerde kendini gösteren bu kaynaşmaya denk olan başka bir olay vardır ki, o

¹ Anlatışta kolaylık olsun diye, bu yazıda taban durumunda olan kelimeler de 'kök' adı altında verilmiştir.

da, ek ve kök kaynaşması suretiyle yeni anlamda kelimelerin türemiş olmasıdır. Örnek olarak *gözde* kelimesini ele alalım: Bu kelime aslında ‘göz içinde, gözde’ anlamında iken (*gözde insan, gözde kadın* v.b.), eliptik kullanılışların etkisi ile ve zamanla bu kelimedeki *+de* ekinin *göz* kelimesi ile kendisinin ilk görevini zayıflatacak ve özel bir anlam meydana getirecek tarzda kaynaşmış olması, ‘sevgili’ anlamındaki *gözde* kelimesini doğurmuştur.

İşte, *gözde* örneğinde görüldüğü gibi, kalıplaşma olayının meydana gelşi, kelimenin cümle içindeki değişik kullanılışları ile ilgili bir anlam kaymasının sonucudur. Böylece kök ve ek birleşmesi ile anlam kaymasına uğrayan kelime içindeki ekin görevinde de, dolayısıyla bir aşınma ve kalıplaşma meydana gelmiş oluyor. Bu durumu ileride türlü kalıplaşma örneklerini verirken daha iyi anlamak mümkün olacaktır. Bundan böyle kalıplaşma, şekil bilgisi (morphologie) ile anlam bilgisini (semantique) kaynaştıran önemli bir dil olayıdır.

Kalıplaşmayı türetimden ayıran nokta, kalıplaşmaya uğramış olan ekin, kalıplaşma adından da anlaşılacağı üzere, türetim yolu ile yaptığımız kelimelerde olduğu gibi, her hangi bir canlı türetme eki özelliği taşıyamamasıdır. Burada ekin yapısından ve görevinden beklenen kuralı bir birleşme yerine, özel ve o kelimeye has bir kaynaşma vardır. Bundan dolayı kalıplaşma sonunda seri hâlinde kelimeler değil, daha çok teker teker kelimeler meydana gelir. Bununla beraber, bazı eklerin taşıdığı özellikler ile, dilin yapısından gelen zaruretlerin doğurduğu geniş çaptaki kalıplaşmalar da vardır. Türetimde yalnız yapım ekleri kullanılabildiği halde, kalıplaşmaya bazı isim çekimi (casus) ekleri de girebilmiştir.

Türetim ve birleştirme dili konuşan ve yazarların her zaman baş vurabilecekleri işlek türetme yolları olduğu halde, kalıplaşma dile dışarıdan el atma ile yapılamaz. O dilin yapısında beliren birtakım ihtiyaçlardan, bazı eklerdeki kullanılış özelliklerinden ve çok defa da dildaki gramer şekillerinin yetersizliğinden doğar ve kendi kendine oluşur. Bu sebeple taşıdığı önem büyüktür. Dilimize bu olayın kazandırdığı yüzlerce ve binlerce kelime vardır. Bundan dolayı da onu Türk dilinin kelime hazinesini zenginleştiren üçüncü bir yol: dilin kendi kendine türetme yolu olarak kabul etmek mübalağalı olmaz.

Bazı ekler de, yine kelimelerin cümle içindeki değişik kullanılış şekillerinden ileri gelen anlam kaymaları sebebiyle, önce bir kalıplaşma evresinden geçerek nitelik değiştirmişler; başka özellikte bir ek olarak da devam edegelmişlerdir. Aslında bir hal (casus) eki olan +°n vâsıta hâli ve +ça/+çe eşitlik hâli eklerinin bir taraftan da özellikle türlü zarflarda kendini gösteren birer türetme eki olarak karşımıza çıkmaları, işte yapılarında beliren bu gibi değişmeler sonundadır. Bu sebeple, eldeki araştırmada gerektikçe, kalıplaşma evresinden daha ileriye geçerek birer türetme özelliği kazanmış ve nitelik değiştirmiş olan eklerin kullanılış şekilleri üzerinde de durulmuştur.

I

İSİM ÇEKİMİ EKLERİNİN KALIPLAŞMASI

§ 2. Kelimeler arasında geçici bağlar kurmak görevi yüklenen isim çekimi ekleri, bu görevlerini ya isimleri isimlere, ya da isimleri fiillere bağlamak suretiyle görürler. Bunlar içinde yer, zaman, miktar gösteren v.b. isimler sonuna eklenerek eklendikleri kelimeleri özelliklerle fiillere bağlayanlar, cümle içinde yer, zaman ve miktar zarflarına veya son çekim edatlarına denk birer görevle kullanıldıklarından, bu durum, bahis konusu eklerin yapısında zamanla, anlam kaymasına ve aşınmaya dayanan bir kalıplaşma ve eklendiği kelime ile birlikte gerçekten zarf olma özelliği doğurmuş; böylece kalıplaşmış zarflar meydana gelmiştir. Bu şekilde kalıplaşmaya uğrayan eklerin başlıcaları şunlardır.

§ 3. +garu/ +gerü, +karu/ +kerü: Bu ekin etimolojisi hakkındaki görüşleri bir tarafa bırakırsak², Uygur ve özellikle Köktürk metinlerinde bol kullanılan bir yön gösterme eki olarak karşımıza çıkıyor (bkz. *Alt. Gr.* § 186, 193; *Fundamenta* 31, § 32129). Karahanlılar devri Türkçesinde de rahatça tâkibedebildiğimiz ek (*Div. Trc.* III. 251-11; *Diz.* 211), Rabguzi'nin Kısasü'lenbiyâ'sından bu yana canlılığını kaybetmeğe başlamış ve küçük ses değişiklikleri ile daha sonraki bazı lehçelerde de devam edebilmiştir: Güney-doğu lehçelerinde +karı/ +keri, Güney-batı +arı/ +eri, bilhassa Eski Anadolu Türkçesinde +aru/ +erü, Sag., Belt., Kaç, Koyb. +kär/ +kër, Kary. +ğarı, +hırı, +k'ari, +g'arri, +k'iri v.b. (bk. *Räsänen*, M., *Mater. Morph.* 65; *Fundamenta*, *Index Morphologie* 794). Ancak, bu ek, bugün yön gösterme görevi ile Soyon ve Karagas lehçeleri dışında (*Menges*, K. H., *Das Sojonische und Karagassische*, *Fundamenta*, 657, § 3212: *puruñğär* 'öne doğru, doğruya -doğru-, soñğär 'arkaya (doğru), batıya -doğru-; *Prob.* IX. 620-43 v.b.) esasen kullanılıştâ değildir.

² Etimolojisi için bkz. Bang, W., *Kosm.* 1-10; Kotwicz, W., *Les Pronoms dans les langues altaïques*, PKO 24, Krakow 1936; Zajaczkowski, A., *Sufiksi* 48/49: Lewicki, M., -ru/ -rü, -rı/ -ri w językach altajskich, CO 15, Wilno 1938; *Räsänen*, M., *Eine Postposition vom Verb kar- 'gegen sein' + Konverb auf -u;* JSFOu 50/I, 8; *Mater. Morph.* 65.

Diğer taraftan türlü tarihi metinlerde ve lehçelerde +*garu/gerü* v.b. ekleri taşıyan fakat artık yön gösterme görevi ile ilgisi olmayan birtakım yer ve yön zarfları ile zaman zarflarına ve son çekim edatlarına rastlanmaktadır: Ettuhfetü' z-zekiyye 177'de *ilgeri* 'bkz. öte kaydı ile', Kıpç. *ileri* 'önde' (Pritsak, O., *Das Kiptschakische, Fundamenta* 78, § 321), Bulgat. *ilerü*, Houtsma *yilgeri*, Rabg. *ilgerü* 'ileri, ileride' (*Schink*, § 69; *Ost. Gr.* § 314) mukayese eki ile *ilgerürek* 'daha ileride' (göst. y.), Elkav. *ilgeri* 'önde' (bk. Tclegdi, S., *Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jahrhundert*, KCs. A. I, 193, § 18); çağ. *ilgeri* 'ileride' (Eckmann, J., *Das Tschaigataische*, *Fundamenta* 149, § 3212) v.b.

Bazı Çağatay metinlerinde bu şekil zaman zarfı olarak görülüyor: *mindin ilgeri* 'benden önce', *dunyaga kilmesdin otuz yıl ilgeri* (*Ost. Gr.* § 140 k) v.b. Aynı durum Eski Anadolu metinlerinde de vardır. Tanıkları ile Tarama Sözlüğü'nde *ilerü* kelimesi için şu anlamlar verilmektedir: I. 'önce, evvel, mukaddem' (C. I, II, III); *şol nesneden ötürü ki ileyünce sendin ilgerü diriüp dirşürüp gönderdiñ; kamulardan yüz yıl ilerü uçmağa girürem* (C. IV. Leys. Ar.); Sultan Veled'de de *ilerü* 'ünceden' anlamında bir zaman zarfıdır: *ilerü ol ikiydi, bir oldu* (SVTM. 15-58 ve Sözl.), Kelile Dimnc'de *ilerüki* 'Poprzedni' (Kelile 161, § 8) şekli vardır. 2. 'Evvelki, eskisi' anlamıyla: *ilerü gibi ağır yük götürüp ırak yola iletmez oldum* (TTS IV, yüz. Ha.) v.b. Bahis konusu kelimenin bazan sıfat olarak yukarıdaki örnekten farklı kullanılışına da rastlıyoruz: *getürmişlerdür ki ileri* 'geçmiş' zamanda bir ulu pādīşah vardı (Duda, H. W., *QV*. s. 20). Türkiye Türkçesinde *ileri* (bk. *Sprachb.* § 31) ve çekim ekleri almış *ileriye*, *ileride*, *ilerisi* v.b. ile, fiil yapma eki ile genişletilmiş olan *ilerle-* gibi şekiller yaygın bir kullanılışa sahiptir.

Bunlardan başka Kum., *taşkarı* 'dışarda' (*Fundamenta* 165, § 3223; 149, § 3212). Tar. *taşkeri*, *taşkəri* 'ayn. anl.' (Pritsak, O., *Neu-ugurische*, *Fundamenta* 548, § 3216), Alt. *çıkkarı*, *çıkari* 'ayn. anl.', *teşkeri* 'geride' (Pritsak, O., *Das Altaische*, *Fundamenta* 534, § 3216), Türkiye Türkçesinde *dışarı*, *dışarıda* Anad. ağızlarında *dışarı* (KD. 316); v.b.

Tar. *içkeri* 'içeride' (yuk. göst. e.; *Fundamenta*, 548, § 3216), Alt. *içkeri* 'içeride, iç taraf' (yuk. göst. c. 534, § 3216); Türkiye Türkçesinde *içeri* yanında çekimli şekilleri ile *içeriyi*, *içeriye*, *içerden* v.b.

Kutadgu Bilig'de *yokkaru* 'yukarıda', *yoğarı* 'aynı anl'. (Telegdi, göst. e., § 18), Nevaî'de *+dın ayrılma* hâli eki almış *yoğarıdın* 'yukarıdan', Babür'de mukayese eki ile *yoğarıarak* 'daha yukarıda', bir isim tamlaması hâlinde *ağzın yoğarısı* 'ağzının üst kısmı' (*Ost. Gr.* § 134) gibi şekiller vardır. Bunlardan başka *yoğaru* şeklinden kısaltmış Kaşg., Atb. *yoğar*, Wh. Tar., Koyb. *yoğar* v.b. şekiller ile (izahı için bk. *Ateb.* 146, not 101) Türkiye Türkçesindeki *yukarı*, *yukarıya*, *yukarıdan* v.b. örnekler dikkat çekicidir. Hattâ *+garu/+gerü* eki (ve *+ru/+rü*) Anadolu Ağızlarında *anarıberi*, *onarı-beri* <**an-garu*, *ben-ru* (bk. *Mater. Morph.* 64) birleşik kelimelerinde de birer zamir ile kaynaşarak, büsbütün değişik bir anlam 'alelâde eşya, alelâde nesne, öteberi' anlamını kazanmıştır: *ortadaki anarı beriyi kaldır* 'ortadaki öteberiyi kaldır'; yahut daha da değişik bir anlam ile: *at anarı-beri at değildi amma elden çıkardık* 'at şöyle böyle bir at değildi....' (*Ana I, II*) v.b. Kumukçada rastladığımız *yoğarı kazanış* 'yukarıdaki Kazanış', *içgeri Mıçığış* 'içerdeki Mıçığış: die innere Çeçnya' tamlamalarında *yoğarı* ve *içgeri* kelimeleri birer sıfat olarak kullanılmıştır (Benzing, J., *Das Kumukische*, Fundamenta 400, § 3212).

+garu/+gerü (v.b.) yön gösterme eki, cümle içinde, birleştiği kelimeler ile yön gösteren birer zarf görevi ile kullanıldığından, ek, ilk şekli ile ya da ses değişimlerine uğramış olarak bazı kelimelerde daha erkenden kalıplaşma eğilimi göstermiş ve bu yol ile, küçük bir anlam kaymasına da uğrayarak, yön gösterme özelliğini kaybetmiş olan türlü zarflar meydana gelmiştir. Ancak, yukarıdaki zarfların hemen hepsinin yön gösterme ekindeki kalıplaşma ile oluştuğunu kabul etmek de doğru olmaz. Çünkü, bunlar içinde fiillerin ettirgen (faktitivus) şekilleri üzerine gelmiş zarf-fiil eklerinin kaynaşıp kalıplaşması ile oluşmuş olanlar da bulunmalıdır. Nitekim, Prof. A. von Gabain *taşkarı* (<*taşkar-ı* < *taş+ık-ar-ı*, *yokarı* (<*yoğ+ar-ı* zarflarını birer zarf-fiilden getirmektedir (bk. *Die Sprache des Codex Cumanicus*, Fundamenta, 65, § 3223). Başlangıçta ses ve şekil bilgileri bakımından ayrı olan bu iki ek, uğradıkları ses değişimleri dolayısıyla, sonradan, belki bağlı oldukları yapı unsurlarını birbirinden ayırt ettiremeyecek tek şekil hâlinde birleşmişlerdir. İşte ayrı anlam ve görevlerdeki şekillerin zamanla, en çok kullanılan anlamdaki esas alan tek şekil hâlinde yerleşmiş olması, bugün yukarıda gösterdiğimiz zarf olan türlü örneklerin hangilerinin yön gösterme, hangilerinin zarf-fiil eklerindeki kaynaşma ile meydana geldiğini ayırmağa engel

olmaktadır. Fakat bahis konusu örneklerdeki bazı anlam incelikleri, bizde bunların şimdilik tek eke irca edilmemesi gerektiği kanaatını desteklemektedir.

§ 4. *+ra/+re, +ru/+rü*: A. von Gabain'in, Türkçeye uzaktan akraba olan bir dilden girmiş olabileceğini tahmin ettiği bu ekler, Eski-Türkçe devrinde pek seyrek örnekler veren birer çekim eki durumundadır. (bkz. *Alt. Gr.* §§ 187, 394 ve *Nachtrag* 167-aş. 10). Türlü devirlerden *Uyg. yürek +re* 'kalbe' (*U III*, 55-4), Kaşg. *baş +ra* 'başına' (*Div. Trc.* II 84-11), Eski Anad. Tkç. *deperu* 'tepesine', *göksire* 'göksüne' (SN, § 110) v.b. örnekler gösterilebilir³. Fakat bu ekler yine Eski Türkçe devrinden buyana örneklerine eski ve yeni bütün lehçelerde rastlayabileceğimiz bazı yer ve zaman zarfları ile, edatlarda da kendini göstermektedir: Kökt. *içre aşsız, taşra tonsuz* 'içeride yiyeceksiz, dışarıda giyeceksiz' (Thomsen, V., *Turcica* I E 26; krş. Gabain, A. von, *Über Ortsbezeichnungen im Altürkischen*, SO XIV/5, S. 7)⁴; *Uyg. iki ordu içre oluruğma teñriler* 'iki şehirde hüküm süren haşmet-maaplar' (*Ch.* 2; *Alt. Gr.* §§ 322, 394, 429); Kaşg. *içre* 'içinde, içerisinde' (*Div. Diz.* 225); *öñre* 'önde, önce, daha önce' (*U II* 23-13; *Alt. Gr.* § 323); *kisre* 'sonra, daha sonra, bunun üzerine' (Gabain, *Das Altürkische*, Fundamenta, 35, § 3117; yapısı için bk. Bang, W., *Kosm.* I. S. 8; Temir, A., *Konj.* II, 254). Eski Anadolu Türkçesinde *+ra/+re* v.b. ekler yön gösterme görevi ile, türlü metinlere göre az veya çok nisbette değişen bir canlılık gösterdikleri halde, meydana getirdikleri bir-takım zarflar da vardır: *içre* 'içinde': *gafler içre* (*Çarh.* I, §§ 130, 174); türlü metinlerde rastlanan *taşra* (bkz. *Sprachb.* § 31) gibi; Hattâ *taşra* kelimesi bu devir metinlerinde hem yön gösterme özelliğini koruyarak kullanılıyor (bk. Duda, *QV.* 121: *kız tırub taşra çkđı*), hem de zarf ve edat merhalesini aşarak bir isim gibi kullanılabiliyor:

³ Ekin yapısı hakkındaki türlü görüşler ve kullanılış alanları için bkz. Lewiski, M., *przyrestki Przysłowkowe -ra/re, -ru/-rü,-ri/-ri w językach altaiskich*, CO 15, Wilno, 1938; Ramstedt, G.J., *Form*, 49; Poppe, N., *Bemerkungen zu G. F. Ramstedt's Einführung in die altische Sprachwissenschaft*, StO. 19/5; Kotwicz, W., *Studia jezukami altaiskimi*, RO. XVI, 287-290; Gabain, A. Von, *Ortsbez.* 7; *Alt. Gr.* 187; *Ost. Gr.* 157/j; *Matier. Morph.* 63.

⁴ Yazar bu yazısında, *-ra (-ru)* ekini, Eski Türkçede, kuralı olarak her isme gelmemesi, bazı kelimelerde görülmesi ve arasıra yön göstermesi dolayısıyla, bir hal ve yön gösterme eki saymamakta ise 'de, bu hüküm Türkçenin bütününe aktarılamaz.

taşrası güler derünü pür-derd

bu oldu alâmet-i hıredmend (TTS. IV, 745); yâhut *taşradan içeri gir-* (QV. 121). Kelime Türkiye Türkçesinde artık her türlü isim çekimi ve başka ekler de alabilen bir isim olmuştur: *taşralı, taşraya güt* v.b. gibi.

Ettuhfetü'z-zekiyye'de, Çağ., Eski Anad. v.b. metinlerde *soñra*, Osm., Özb. *sonra*, Kary. *sondra*, *sondrav* < *sonrağı* (*Sufiksi*, 47, § 32); türlü lehçelerde genişletilmiş *soñradan*, *sonradan*, *soñraları*, *sonraları* v.b. (Bk. *Mater. Morph.* 244; *Ost. Gr.* § 135 7; *Ettuh.* 109, 73 a, *Özb. Gr.* 223) ile, Anadolu ağzl. *soñra*, *sõ ra*, *sõra* v.b. şekiller verilebilir.

Uyg. *asra* 'aşağıda' (< **as-ra* *Alt. Gr.* § 429); Eski Anadolu Tkç. *aşra*, *ışra* 'öte, ileri, karşı taraf, alt, aşağı' anlamlarındadır:

diler kim ol aradan geçeler

Furat urmağını ışra geçeler; buyurmuştur anı Resûl-i Kerîm ki Kâf dağının ışrasında hâkim; yâhut anın ışrasında ve +ki iyelik eki ile sıfat olarak aşrağı 'evvelki': aşrağı gün ve aşrağı gece 'dün değil evvelki gün ve gece' v.b. (TTS. IV, 144; başka örnekler için bkz. göst. e. I. II, III). Atebetü'l-hakayık'ta asrasında, basrasnıda, isresinde (Ateb. 294, Ba, C 294) v.b. şekiller vardır.

Yön gösterme eklerindeki kalıplaşma olayı yer yer başka bazı kelimelerde ve zamirlerde de kendini göstermektedir: *bura*, *hara*, *nere* (krş. *Kosm.* 1-10; Müyes. 73, 112 '*nere* < *ne ara*'dan hasrolunmuştur' deniyor); *berü*, *beri* (< *ben + ru*, *Fundamenta*, *Ost. Gr.* § 134; krş. *Kosm.* I. § 7; KSz. XVIII, 20; Kotwicz, *Pron.* 67; *Form.* 38; *Mater. Morph.* 64);

İşaret zamirleri ile kaynaşan *+ra/+re* eki Türkiye Türkçesinde ve Azeri lehçesinde bol kullanılan *şura*, *bura*, *ora* kelimelerini meydana getirmiştir (bk. Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi*, s. 232 ve krş. s. 216 ile).

Eski Anadolu Türkçesindeki soru zamirinden yapılmış olan *kan-caru* kelimesi, *beyler deve bigidir kan-caruya olsa yedilir* (TTS 1, 409) örneğinde görüldüğü üzere, pek seyrek hallerde verme ve ayrılma hâli ekleri ile genişletilmiş olmasına rağmen, bu kelimedede, *+ru* ekindeki bir kalıplaşmadan söz açılmaz.

Görülüyor ki *+ra/+re*, *+ru/+rü* ekleri bir taraftan yön gösterme görevi ile kullanılırken, diğer taraftan da çoğu yer zarfı olan bazı kelimelerde, o kelimelerin ayrılmaz birer ögesi hâlinde kendini göstermektedir. Yön gösterme eklerinin anlam kaymasına ve kalıplaşmaya uğrayarak birtakım yer zarfları meydana getirmesi mümkün olduğu gibi, bu zarfların kısmen, *+^or-ile* yapılmış fiillere getirilen *-a/-e,-u/-ü* zarf-fiil eklerinin kaynaşıp kalıplaşması yolu ile oluşmuş bulunmaları da mümkündür. (bkz. *Alt Gr.* § 187). Bundan dolayı *+garu/+gerü* yön gösterme eki için ileri sürdüğümüz ikili durum, sanımızca bu ekler için de bahis konusudur.

§ 5. *+ka/+ke*, *+ga/+ge*, *+a/+e*, (*+ya/+ye*, *+na/+ne*) verme hâli ekleri:

Bu eklerdeki kaynaşma daha ziyade yer ve zaman kelimelerinde kendini göstermiştir. Köktürk yazıtlarında verme hâli eki değişik görevler ile kullanılmaktadır. A. von Gabain, bunlar arasında, ekin yer ve zaman kelimelerinde bulunma hâli *+da/+de* ekine denk olan görevinden bahsediyor: *biriye*, *yırıya* ‘güneyde, kuzeyde’ (IE 14, IS I, II E 36), *kurıya* ‘batıda’, *tört yigirmi yaşımka* ‘on dört yaşında iken’ (IIE 15); *bu ödke* ‘vaktiyle’ (IS 21); *bir yılka* ‘bir yıl zarfında’ (IN 4, IIE 30, bkz. *Ortsbez.* S. 5) v.b.

Yukarıdaki kelimelerde bir ek kalıplaşmasından bahsedilemez. Bulunma hâli eki almış her yer ve zaman kelimesinde olduğu gibi, bu ek de yer ve zaman zarfı olarak kullanılma özelliği taşıyor demektir. Fakat W. Bang, Yazıtlarda, yön gösterme görevi yapan ve ek yığılmasına dayanan *kurıgaru* < *kurı+ga+ru* gibi daha yeni türetmelerin bulunduğunu da dikkate alarak, yukarıdaki örneklerde verme hâli ekinin fosilleşmiş olduğunu kaydetmektedir (*VII. Briefe*, S. 203). Bang, bu ekteki bahis konusu kullanılışları Yazıtlardaki verme hâli ekinin bir özelliği olarak kabul eden W. Radloff’a karşı (NF, 101) fikrini desteklemek üzere *Zu den türkischen Zeitbestimmungen* (Turan, 1918, S. 91–96) adlı makalesinde bugünkü lehçelerden de örnekler vermiştir: Abak. lehçelerinde *ırge* ‘akşamleyin’ (*Prob.* II 584–330), Kazk. *bir künğö* ‘her hangi bir günde, bir gün’ (*Prob.* III, 26–13) Kırg. *ertegi kündün keçine* ‘ertesi gün akşamleyin’ (Bang, göst. y.) v.b.

Diğer taraftan A. von Gabain, Eski Türkçe üzerine yazdığı son makalesinde (*Das Altürkische*, Fundamenta, S. 29, § 32124), verme

hâli ekinin Yazıtlardakki kullanılışı ile, yazmalardaki kullanılışı arasında bir görev karşılaştırması yaparak, bu ekin en eski devirlerde bir yer gösterme eki olduğunu kaydetmektedir. Gerek bu durum, gerek verme hâli ekinin Yazıtlarda henüz belirli bir tek görev ile yerleşmemiş bulunması dikkate alınrsa, yukarıdaki *biriye*, *yırıya* v.b. kelimelerde, verme hâli ekindeki bir kalıplaşmadan söz açmak pek cesaretli olur. Fakat daha sonraki devir metinlerinde ve bugünkü lehçelerde durum aynı değildir. Buralarda artık verme hâli ekleri kullanılış bakımından durulaşmış ve belirli bir görev ile yerleşmiştir. Hat-tâ A. von Gabain'in görüşü ile, ekin, *biriye* 'güneyde', *kıriya* 'batıda' kullanılışlarını ilk basamak olarak kabul etsek bile, Yazıtlarda bunlar yanında *biriye* 'güneye' (IE 14), *kıriya* 'batıya' (RN II, *Alt. Gr.* § 180) ve *kıriğaru* < *kırı* + *ga* + *ru* gibi değişik görevlerdeki şekillerin de bulunması, ekin daha sonraki devirlere ait metinlerdeki durulaşmasına esas olan farklılaşmanın daha bu devirde başlamış bulunduğuna işaret eder. Eski Türkçenin Köktürk devresini ta'kibeden metinlerinde ve Orta Türkçede verme hâli ekinin görevi bu bakımdan kesinleşmiş, bulunma hâli için büsbütün başka bir ek yerleşmiştir. Bu duruma göre, verme hâli ekinin bulunma hâli yerinde kullanılmayan tarihi metinlerde rastladığımız verme hâli almış arkaik örnekler, birer kalıplaşma mahsulü olarak devam edebilmiş zarflardır. Kaldı ki, yeni lehçelerdeki verme hâli eki kalıplaşmasının bu durum ile bir ilgisi de yoktur,

Böylece, gerek tarihi metinlerde gerek lehçelerde, yer yer verme hâli ekinin şekilce devam etmesi fakat görev bakımından aşınmaya uğramış olması sebebiyle, kalıplaşmış kelimeler bulabilmekteyiz: Uyg. *kün küniñe* 'her gün' (*Alt. Gr.* § 427); Karah. *küninge* 'ayn. a. '(KB). < *kün* + *i* + *n* + *ge*), Osm. *günü gününe* (*yaz-*) 'her gün, aynı günde, muntazam olarak'; Ettuhfetü'z-zekiyye'de *tüne* ve Karayımcada *tuna* (*Kara. Texte* 269), Sag. Koyb., Kaç *tüne* < *tün* + *e* 'dün' (*Wb.* III, 15-49); Kum., Çağ., Kary lehçelerinde sıfat olarak tamlama hâlinde *t'un'a gün*, *tüne gün* 'dün' (*Kara Texte* 269; *KW.* 259; *LÇ.* 127); Eski Anadolu Türkçesinde *düne* (*gün*) 'ayn. a. '(*TTS IV*, kırs. Anadolu ağızlarında; Nevşehir v.b. yerlerde hece kaynaşmasına uğramış *düñāñ* 'dün' < *tün* + *e* *gün* şekilleri vardır). Çağ. Bab. *ertesige* 'yarın, ertesi gün' (*Ost. Gr.* § 355 f), Özb. *ertege* 'yarın, (Özb. Gr. § 372; *Ost. Gr.* göst. y.); Çağ. Bab. *tañlağa* 'yarın, sabahleyin', *kiçesige* 'akşamleyin',

yazığa 'baharın', kışına 'kışın' (Ost. Gr. § 355 f), Alt., Tel. keçe (<keç + ke), Kazk. kışke, Kırg. kışke, Barb., Tob. kışke 'akşamleyin, akşamları' (bu kelimeler için bkz. Bang, W., *Zeitbest.* §§ 3, 6), Türkiye Türkçesindeki sabaha 'sabahleyin': sabaha gelirim; akşama 'akşamleyin': akşama okuruz; haftaya seneye zarflarında da birer ek kalıplaşması vardır.

Ettuhfetü'z-zekiyye'de, Wb. Çağ., Özb., Eski Anadolu Türkçesi (TTS. IV), Anadolu ağzları (Aksoy, Ö. A., *Gaz. III.* 541; *Ana I*, 305) v. b. yerlerde sıfat ve isim olarak kullanılan öze; Codex Cumanicus'ta, Tar. Özb., Osm. lehçelerinde başka (Ost. Gr. § 127/d not, 140/g, s; *Fundamenta* 62, § 3217, S. 63, § 3217; Özb. Gr. § 40), Çuv. posñe., pusñe (Mater. Morph. 60) kelimeleri ile Özb. birge 'beraber' (Özb. Gr. § 40) kelimesini de bu gruba sokmak gerekir.

Bunlardan başka Uyg., Karah., Harz. muna, Alt., Abak. v.b. yerlerde mına, ana 'işte!' (Pritsak, O., *Das Altaische*, *Fundamenta* 584, § 3216); Alt. kana 'nerede?' (göst. y.); Osm. neye, niye 'neden?', gibi, zamirler ile ilgili zarflarda da durum aynıdır. Zamirler genel olarak isim yapma ekleri ile genişletilmek itiyadında olmadıklarından, bunlarda isim çekimi ekleri ile kalıplaşma daha kolay olmaktadır (bkz. +ça eki § 41: Zamirlerde kalıplaşma ve *Netice* bölümü mad. 4).

Osmanlıcadaki aşağı (<aşağa, Müyes. 70, 107: āşağa <aşak 'dağın eteği' yer zarfı için bk. Grönbech, K., *Sprachb.* § 32.)

Örneklerini Türkiye Türkçesinden verdiğimiz boşuna (krş. Özb. tekingə 'aynı a.' Özb. Gr. § 372), inadına 'aksilik olsun diye', yanlamasına 'yan olarak', uzun uzadıya 'teferruatlı olarak', kendi başına 'yalnız, yalnız olarak', başlı başına 'müstakil' oldum olasıya 'eskiden beri' baş-üstüne 'peki, hay hay!' yalın veya birleşik kelimeleri de, sıfat tarz zarfı hâlindeki kullanılışlardan ileri gelen kalıplaşma mahsulleridir: boşuna gayret, başlıbaşına ol-, uzun uzadıya yaz- gibi.

'Türkçede İzafet' konusunu işlemiş olan S. S. Maysel sıcağı-sıcağına, ala-bildiğine, günü-gününe, körü-körüne gibi zarf takımlarının menşei tek ögeli izafete bağlamaktadır. (*İzafet v. Turetskom Yazıke*, Sovyet İlimler Akademisi yayını, 1957, 14. Bölüm. Fazla bilgi için bkz. § 22).

§ 6. +da/+de, +ta/+te bulunma hâli eki:

Örneklerini daha çok Oğuz lehçeleri grubuna giren eserlerde gördüğümüz *tañda* ‘tanda, sabahleyin, yarın sabahleyin erkenden, yarın’ (*Kosm.* I, 50, § 57): *bi tañda turasıdır* ‘bey şafak vaktinde kalkacaktır’ (*Ettuh.* 103), *tañda bi kulu urasıdır* ‘sabahleyin bey kölesini dögecektir’ (göst. e. 115–79 a); Eski Anadolu Türkçesinde zarflaşmış *gicede* ‘geceleyin’, *gündüzde* ‘gündüz, ‘gündüzleyin’, *öylede* ‘öyleyin’ (*Müyes.* 71, 72, asıl metin 108, 109, 110), *dünde* ‘dün’, *günde* ‘her gün’ gibi kelimeler vardır. Bu örneklerdeki +da/+de ekleri birer zarf yapma eki olmayıp bulunma hâli ekinin zaman kelimelerini zarflaştırma özelliğine dayanan, az veya çok nisbette anlam kaymasına uğramış şekillerdir. Fakat bunlar içinde bazıları, örnek olarak İstanbul ağzında *günde*, Anadolu ağzlarında arkaik bir şekil olarak devam eden *künde* kelimeleri ‘her gün, daima’ anlamında yaygın bir zaman zarfı olmuştur: *günde güzeli* ‘hergün cici bici giyinen kimse’ ‘*deliye künde bayram*’ (Nevşehir) gibi.

Yine Eski Anadolu Türkçesinde belki *ertesi*⁵ zaman zarfına analog bir türetme olan *yarındası* ‘ertesi gün’ (*Kelile.*, 130; *TTS.* I/I, II, III, IV) kelimesi vardır. *yarındası* kösler nakşâreler urup kâfirin üzerine yürüdüler’ (*TTS* I–788) v.b. Anadolu ağzlarında yine aynı tarzda analog bir türetme olarak kabul edebileceğimiz *bundası* ‘bu def’a’ zaman zarfı vardır: *bundası gäs-olu gidiyon* ‘bu def’a karısı oluyorum’ (*GBAA.* Metinl. 50–2).

Eski Anadolu Türkçesinde, Kazan lehç. v.b. yerlerde +sız yokluk ekinden sonra +da/+de eki almış *añsızda*, *añsuzda*, *ansızda* ‘(*TTS.* I, II, IV; Ali Asfar Kemal, *Oynaş*) kelimeleri ‘ansızın, birdenbire’ anlamında birer tarz zarfıdır. *Ettuhfetü’z-zekiyye*’deki *kıydası* ‘bir yere, hiç bir yere, her neresi olursa olsun’ da belirsiz bir yer zarfı hâline gelmiş görünüyor: *kıydası ketme* ‘hiç bir yere gitme’ (129–89 b). Eski Anadolu Türkçesinde işâret kelimesi olarak kullanılan *uşda*, *uş-*

⁵ Bang, W., *Kosm.* I, 50, §. 57 ve *Zeitbest.* 94, not 4’te *erte* (irte v. b.) kelimesini de *er+te* bulunma hâli eki kaynaşması olarak kabul ediyorsa da, biz, r’den sonra t bulunmasının Türkçenin ses kurallarına aykırı olduğunu dikkate alarak, bunun *ert-e* şeklindeki zarf-fîl kalıplaşmasından doğmuş olduğu düşüncesindeyiz. Bang’ın da işaret ettiği fakat ilgi hâli eki ile genişletilmiş olarak kabul ettiği çağ. muadil *erteñ* ‘sabahleyin, yarın’ kelimesi., *ert-en* şeklinde bir zarf-fîl olup, *erten+gi*, *ertengi kün* (bkz. *Kosm* göst. y.) v.b. kullanılışlardaki g’nin etkisi altında *erteñ* şekline girmiş olmalıdır. -a/-e ve -n zarf-fîl eklerindeki kalıplaşmalar için ileriye bkz.

ta, üste 'işte', (TTS. I-IV); Türkiye Türkçesinde artık birer ad (substantif) haline gelmiş bulunan gözde 'sevgili, hükümdarın savgilisi', onda: 'ondalık sayı' yüzde '% = matematikte bir oran ölçüsü': yüzdesini al- v.b. kelimeler vardır.

§ 7. *+tın/+tin, +dın/+din; +ten/+ten, +dan/+den* ayrılma hâli ekleri:

Bu eklerdeki, kullanış şekillerinden ileri gelen kâhplasma Türkiye'nin en eski yazılı vesikaları olan Köktürk ve Uygur metinlerine kadar götürebiliyoruz. Bilindiği gibi *+tın/+tin* eki, Eski Türkçede gerçek bir yön ve yer gösterme eki olarak kabul edilmektedir (Bang, W., III. Briefe, 393: 'rein lokaler Raum-und Richtungskasus'; Gabain, A. von, Ortsbez. 10-13). Yazıtlarda pek seyrek kullanılan bu ekin yön gösterme görevi için şu örneği verelim: *yarıklığı kandan kelip, ... süngülüğ kandan kelipen* (IE 23) 'zırh giymiş kimse nereden gelip, ... süngülü nereden gelip..'; *taşındın* 'dışarıdan' (R. 54); Uyg. metinlerinde *bulut+dın* 'buluttan', *balık+dın* 'şehirden' v.b. kelimelerdeki (Alt. Gr. § 183) ayrılma hâli gösteren kullanışlarından başka, bu eki taşıyan bir-takım yön adları ve zarfları da vardır: *öñtün* 'önde = doğu, doğuda', *kidin*⁶, 'batı, batıda', *yirtin* 'kuzey, kuzeyde', *birtin* 'güney, güneyde' (TT VI 291), *içtin* 'içte, içeride', *taştın* 'dışarıda', *iltin* 'önde' (Alt. Gr. § 425) v.b.

Eski Türkçede *+tın/+tin* ekinin böyle birbirinden ayrı iki görevi bulunduğuna göre, acabaekteki bu görevlerin biribiri ile ilgisi var mıdır? Var ise bu ilgi derecesi nedir? Bunlardan hangisi öncelik niteliğini taşımaktadır?

Eski Türkçenin *+tın/+tin* eki üzerindeki araştırmalar esas itibarıyla ekin yapısını çözmek amacını güttüğünden, çalışmalar daha çok düğümü çözecek nazari bir mihver etrafında yürütülmüş⁷, ekin görevleri arasındaki birbirine geçişler ve bu geçişlerin meydana getirdiği değişmeler sırası incelenmemiştir.

Bize, ayrılma hâli eki *+tın/+tin* v. b. ile, yer ve yön zarfları yapan *+tın/+tin* eki başka başka ekler değildir; aynı ektir. Ancak,

⁶ *kidin* ad ve yer zarfında ayrılma hâli eki bulan görüşler olduğu gibi (<**kid-din*, III. Briefe 393; Kosm. 7, not 3; Ost. Gr. 134 e), *kid-in* şeklinde çözmek isteyenler de vardır (Ortsbez. 8).

⁷ Bk. Bang, W., Briefe III. 393: *-dın<*adın*; Gabain, A. von, Ortsbez. 10: *+tın<+t+ın*.

ekin yer ve yön zarfları meydana getirme özelliği daha sonradır. Bu da yukarıda belirttiğimiz gibi, ekteki kullanılış şekillerinden ileri gelen bir kalıplaşma ile olmuş görünüyor. Şimdi bu geçişin nasıl meydana geldiğini aydınlatmağa çalışalım:

1. Eski Türkçenin bazı metinlerinde ‘yön’ adları için *bur*, *bir*, *biri* ‘güney’ (Bang, W., *Manichäische Erzähler* Muséon 46, S. 16, 17; *Alt. Gr. S.* 302); *yır*, *yir*, *yırı*, *ir* ‘kuzey’ (Bang, W., göst. y.; *Alt. Gr. S.* 355); *oñ* ‘doğu, batı, güney’ (*Alt. Gr. S.* 321); *kün* ‘güney’ (göst. e. 317); *tag* ‘kuzey’ (göst. e. 337) kelimeleri vardır.

2. Yukarıda verdiğimiz kelimeler metinlerde *yıñak*, *sñar*, *yir* v.b. isimler önünde ayrılma hâli eki alarak sıfat görevine girmekte ve oldukça bol kullanılmaktadır⁸: *tagdın yıñak* ‘kuzeyde’ (*U I*, 28); *seniñ bahkñta küntin yıñak* ‘senin başşehrinde, güneyde’ (*U I*, 45; *Manichäische Erzähler*, Muséon, 44, S. 17; *III. Briefe*, 393); *kidin sñar* ‘batı taraf’; *birdin sñar* ‘güney taraf’ (*RO 3*); *tagdın sñar* (*Manichäische Erzähler* S. 17), *oñdin kidin yir* ‘doğudaki ve batıdaki memleketler’; *küntün tagtın bahk* ‘güneydeki ve kuzeydeki şehirler’ (*TTI*, 7-617) v.b.⁹

3. Üçüncü basamağı da, sıfat görevindeki bu kelimelerin eliptik kullanılışları teşkil eder: *kündin yıñak* > *kündin* ‘güney, güneyde’ (*TT VII*); *tagdın yıñak* > *tagdın* ‘kuzey, kuzeyde’ (bkz. Çagatay, S., *Ellipsen*, 233, § 5). İşte bu durum, sıfatın önündeki kullanılıştan

⁸ Krş. Gabain, A. von, *Ortsbez.* S. 12, 13, ile. Burada yazar, *+tın/+tin* ekinin sıfat kullanılışına işaret ettiği halde, *sñar* kelimesini isim (ad) olarak kabul etmediğinden ve konuyu başka esasta yürüttüğünden, ekin bu özelliği karanlık kalmıştır. *Alt. Gr. S.* § 355’te de ekin yer zarfları ile sıfat yapan görevleri ayrı ayrı ele alınmıştır.

⁹ Ayrılma hâli eki başka kelimeler yanında da o kelime ile birlikte sıfat görevindedir: *antın sñar yakın barıp*, o tarafa yaklaşıp’ (*U II*, 29-19), *içtin sñar* ‘iç tarafa, içerde’ (*M III*, 9-13), *taştın sñar* ‘dışarıda, step’te’ (*M III*, 40-5), *törtün sñar* ‘dört taraf, dört tarafta’, *ontın sñar* ‘on ayrı tarafta’ (*Ortsbez.* 12) v.b. Gabain, *ara+dın ajun* ‘ara evrede olan varlık’, *kün+tün tur* ‘güneyde dur’, *oñ+tun+ınta* ‘düzeninde, yerli yerinde’ kelimelerinde de kendini gösteren *bu+tun/+tin* v.b. ekler için, “belki yer gösteren sıfat ve isimler yapan *ve+tun* ayrılma hâli ekine zıt olan bir türetme eki olarak kabul edilebilir” diyorsa da (*Das Alttürkische*, Fundamenta, S. 30, § 32125), biz, ayrılma hâli ekinin Türkçedeki genel durumunu ve lehçelerdeki buna yakın sıfat kullanılışlarını (Osm. *dışarıdan taraf*, *dışarıdan bak*-, *bahçeden taraf*, *toptan alış-veriş*, *uzaktan akraba*, *yandan çarklı* gibi) dikkate alarak, yazarın esasen şüpheli olarak verdiği bu görüşe katılamıyoruz.

düşen ismin taşıdığı kavramı da sıfat olarak kullanılan kelime üzerine yüklemiş olduğundan, ayrılma hâli eki artık, hem kendi görevini kaybetmiş ve eklendiği kelime içinde bir kalıplaşmaya uğramıştır; hem de önce sıfat görevinde olan kelimeler artık yön adları ve yer zarfları olmuş özgür kelimeler hâline gelmişlerdir (başka sıfat eklerindeki kalıplaşma için bk. § 23 ve ö.t.). Şu halde Eski Türkçe'nin yukarıda gösterdiğimiz *öñdün*, *kidin*, *soltun* 'doğu, doğuda', *oñdun* 'batı, batıda', *küntün* 'güney, güneyde' (TT VI, 22-94/95) gibi kelimeleri, oluşmaları bakımından *+tın/ +tin* eklerindeki eliptik kullanılışlara bağlı birer kalıplaşma mahsulüdürler.

Seyrek olarak yine yer ve yön kelimeleri ile ayrılma hâli ekinden kaynaşmış yer ve nâdiren tarz zarfı olmuş örneklerle başka metin ve lehçelerde de rastlanmaktadır: Kum. *oğartın* (KW.), Kary., Karaç. *yoğartın* 'yukarıda, yüksekte' (Kara. Texte 204), Koyb. *yoğar* (başka örnekler için § 4'teki ilgili kelimelere bkz.); Kary. *ırahtın* 'uzak, uzak-tan', Kaz. *çıraktın* 'aynı a.; *yantın* 'yanda, yandan' (Sufiksi 50, § 34); Eski Anadolu Türkçesinde *uçtan* 'baştan, sona kadar, tamamıyla' (TTS I, 711):

ākıbet šāh anlara bulup zafer

kıldı uçtan anları zir ü zeber v.b.

§ 8. Ayrılma hâli eki Eski Türkçeyi ta'kideden devre metinlerinde ve lehçelerde, yer, zaman v. b. kelimeler yanında, zaman zarfları meydana getirecek şekilde de kaynaşmaya uğramıştır. Bu tarzdaki kaynaşmalarda anlam kaymalarının bilhassa etkisi olmuştur: Kaşg. ve Kutadgu Bilig'de *öñdün* 'önce', Wb. Çağ *öñdin* 'aynı a.' Eski Anadolu Trkç. *öñdün*, *öñdin* 'önce, ilkönce, önceden': *dünle namaz kılmak sizden öñdin geçen sâlihlerün âdetiydi; üç gün öñdin...; ölmezden öñdin* (TTS. IV ayrıca I, II, III; Kelile S. 160) v. b. Yine Eski Anadolu Türkçesinde *öñden* 'önce' *birezden* 'biraz sonra', *soñradan* 'sonra' daha sonra' şekilleri vardır. Bugün Türkiye Türkçesinde de *önden git-* 'önce git-' *arkadan git-*, 'daha sonra git-' v.b. örneklerdeki yer zarflarının da zaman ifâde etmesi oldukça kuvvetlidir. Ayrılma hâli eki zaman gösteren ve başka cinsten kelimeler ile de zaman zarfı hâlinde kalıplaşabilmiştir: Codex Cumanicus'ta *köpten* 'çoktan, çok önce' (CC. 124-20, Gabain, A. von, Die Sprache des Codex Cumanicus, Fundamenta 61, § 32126), krş. Türkiye Trkç. *çohtan*, Az. *çohtan* 'aynı a.' (Foy, K., Azer. Stud. MSOS VII, 210-12); Kum. *arı tıröten* 'ebedî'

(göst. y.); Eski Anadolu Tkç. *bir uğurdan* 'birden, derhal' (*TTS. I, II, III, IV*); *bir gezden* 'bir def'ada, hemen' (*Kelile*, 6-aş. 7); Kary. *bir'd'anı* 'derhal' (*Kara. Texte* 170), Osm. *birden* 'birden, ansızın', Özb. *birdən* (Özb. Gr. § 372) ve *birden bir* 'birdenbire' (göst. e. § 376/3); Ettuhfetü'z-zekiyye'de *bayahtan* 'biraz önce' (113-67 a); Kary. *sortun* 'sonra' (*Sufiksi*, 50, § 34); Anadolu ağzl. *bayağdan* = *bayakleyn* 'demin, deminden' (*Gaz. III*, 81); Koyb. *bayadañ* 'demin deminden, geçen gün' Çuv. *malDan* 'önce' (*Mater. Morph.* 243), Kaz. *eüelden* 'önce' (*Sufiksi*, 50, § 34). Abu Hayyan'da *cnadan* 'ondan sonra, ötekinden sonra, biraz da sıra gösterir' (*Kid.* 182, § 110); Kaz. *yañadan* 'tekrar, yeniden' (*Hilfsv.* § 22 A), Osm. *yeniden*, Anad. ağzl. *yenitten* (*GD. Malatya* 313), *yenigden* 'yeniden, tekrar', Çuv. *s'ənəren* 'aynı a.'. (*Mater. Morph.* 243); Osm. *baştan* 'tekrar, yeniden': *baştan yaz-* v.b., bazı Anadolu ağızlarında *ezden* < *az* + *dan* 'tekrar, yeniden' (*DİAD.* 281), Van Terekeme ağzl. *tezeden* 'tekrar, yeniden' (*DİAD.* 280), Osm. *sabahtan* 'sabahleyin', bazı Anadolu ağızlarında *zabatden* 'aynı a.'. (*AIAD.* 288); *erceden* 'erkenden' (*Ana I*, 126); Kary. edat olarak *sortun*: *s'oz'laganim'd'an'sortun* 'ben söyledikten sonra' (*Kara Texte* 18-28, 37-35) v.b. Görülüyor ki, zaman zarfı olarak kullanılan yahut zaman bağı kuran son çekim edatı hâline gelmiş bulunan kelimelerde kalıplaşma olayı kendisini çok daha açık olarak hissettirmektedir.

§ 9. Ayrılma hâli eki ile kaynaşmış kelimeler arasında, tarz ve sebep zarfı olanlar da vardır: Türkiye Tkç. *gerçekten*, Kary. *k'ertid'an'* (*Kara Texte*, 13-5); Anadolu ağzl. Düzce *hepten* 'büşbütün' (*AIAD* 252); Kaz. *uruntın* 'gizlice' (*Sufiksi*, 50 § 34) Tkm. *uğrından* 'aynı a.' (*Göroğlu*, 165-18); Kaz. *şunlıkdan* 'şundan dolayı' (*TS.* 67, § 115/2); Kary. *akırtın* 'yavaş yavaş ağır ağır, sakın' (*Kara Texte* 61-16) v.b. Soru zarfı olarak Osm. *neden?*; başka yerlerde *niden?* (*Kosm.* I, 17, § 15/4; CC. 169-8. *Prob.* IV, 56-7); Bâzı Doğu lehçelerinde görülen *birdin* 'birdenbire' (*Mater. Morph.* 243), Osm. *birden* 'aynı a.' Özb. *dezden* 'ça'ıucak' (<F. *جز* Wurm, S., *Das Özbekische*, Fundamenta, 502, § 3216) gibi kelimeler de zaman özelliği taşımakla beraber, daha ziyade tarz zarfıdır.

Ayrılma hâli ekinin değişik kullanılışlarından ileri gelen kalıplaşmış yer v.b. zarflar konusunda bir noktaya dikkati çekmek isteriz: O da, *+tın/+tın* ekinen kalıplaşmış örnekler arasında, Kary. *yaşırtın* 'gizlice', *ıçkertin* 'içerde', Kaç, Koyb., Sag. *taşkırtın* 'dışarda,'

Urh. *oñartın* 'sağda, sağdan, *soñartın* 'solda, soldan' (bk. *Sufiksi*, 50, § 34), *üstürtin* 'üst tarafta; üstün körü' (KS. K-Z 798) v.b. kelimelerde görüldüğü üzere, fiilden yapılmış şekiller ile karışmış olanların da bulunabileceği ihtimalinin hatırdan çıkarılmaması gerektir.

§ 10. Aşağıda verdiğimiz ve artık ad (substantif) ve sıfat olmuş biriki kelime de ayrılma hâli ekinin kalıplaşması ile meydana gelmiş görünüyor: Kaşg. *çuğurdan* 'uçurum, yar' (*Div. Trc.* I, 512-25), Et-tuhfetü'z-zekiyye'de *özden* 'güzel, yahşı, hoş' (S. 228); *bi ne özden kacidir* 'bey ne iyi insandır (123-84 b) v.b.

§ 11. +[°]n vasıta hâli eki:

Kelimeler arasında vasıta ve beraberlik münasebeti kuran +[°]n eki Kökt. Uyg. ve Karh. Türkçelerinde pek bol kullanılmıştır. Kısmen Rabguzî'nin Kısasü'l-enbiya'sında (*Schink.* § 64) ve Eski Anadolu metinlerinde de devam ettikten sonra kaybolmuştur (bkz. *AQJ*, § 39; *SN.* § 110, *TTS I*, 381 v.b.). Bu ek bir ismi, vasıta ve beraberlik münasebeti ile hemen hemen daimâ bir fiile bağladığından, cümle içinde eklendiği isim ile birlikte fiilin olusundaki türlü şartları zamanı ve tarzı gösteren birer zarf görevi (krş. *Alt. Gr.* § 386: als *Predikatsbestimmung* § 424: als *Satzbestimmung*) yüklenmiştir:

kalı bolsa elgiñ budunka uzun
kamuğ edgülük kıl kılınçın sözün

'eğer halkı idare edecek bir duruma gelirsen, işle ve sözle her vakit iyilik et!' (*KB.* 39-230); *tırupçıktı andın sakınçın ügük* 'hükümdar kaygı ve üzüntü ile kalktı, oradan çıktı' (göst. e. 128-1111); *biligin uluğlukka tegdim* 'ululuğa bilgi ile ulaştım'; *edgülüğün kel isizligin kelme* 'iyilikle gel şerle gelme' (*Div. Terc.* II. 891) v.b.

İşte bu durum, Türkçede, onun daha erkenden bir hal eki olarak kullanıldığı devir ve metinlerde bile, eklendiği kelimelerin bir kısmı ile, özellikle vasıta münasebetinin anlam kaymasına müsait olduğu kelimelerde, o kelime ile kaynaşarak kalıplaşmış türlü zarflar meydana getirmesine yol açmıştır. Hattâ bir kısım örneklerde, ekin kalıplaşma evresini de aşarak bir yapım eki özelliği kazandığı görülmektedir. Bu gruplara sokabileceğimiz örnekler içinde zaman ve tarz zarfları önemli bir yer tutar. Bazı araştırmalarda vasıta hâli ekinin *casus modalis* (bk. Benzing, J., *Tschuwaschische Forschungen IV*, ZDMG

96/3, S. 463, § 7; S. 439 § 28) olarak vermesi de bu özelliğinden dolayıdır¹⁰.

W. Bang ve Çagatay bu ekin isim çekimi eki olarak erkenden kullanılıştan düşmüş olmasını, iyelik ekinde sonra gelen yüklem hâlieki +°n ile karışmış olmasına bağlamaktadırlar (bkz. Bang, W., *Manichäische Hymnen* Muséon 38, S. 16-aş. 2; Çagatay, S., *Instr.* +°n, S. 93). Bizce, bu sebebe, türlü alan ve metinlerde vasita ve beraberlik münasebeti kurmak için başka ek ve edatların da kullanılmış olması ile, vasita hâli eki +°n'deki kalıplaşma eğiliminin kuvvetli oluşunu da katmak gerekir. İşte +°n bir isim çekimi eki olarak, ancak tarihi devirlerde kullanılıp sonradan kaybolduğu halde, bugün eski metinler yanında yaşayan lehçelerde de bu eki taşıyan birçok kelimelerin bulunuşu ekin yukarıda belirtmeğe çalıştığımız özelliklerinden ileri gelmektedir.

Diğer taraftan +°n ekinin eski metinlerde bazı kelimeler ile yaptığı birleşmelerde bir kalıplaşmadan çok, özel bir kullanılış şekli hâhâkimdir. Örnek olarak uyg. *ayağın tur-* sözünü alalım: Eskiden vasita hâli eki kullanılarak ifade edilen bu şeklin, bugün Türkiye Türkçesinde *ayakta dur-*, *ayak üzeri dur-* gibi şekiller ile karşılanması ve +°n ekinin kullanılıştan düşmesi bizde *ayağın tur-* sözü içindeki +°n ekinin artık kalıplaşmaya uğramış olduğu intibasını uyandırabilmekte ise de, burada henüz gerçek bir kalıplaşma vardır denemez. Bu gibi örneklerdeki ekler, daha çok o eklerin eski metinlere has özel birer kullanılış şekli olarak kabul edilmelidir. Bundan dolayı eklerin bu gibi kullanılışlarından ileri gelen özellikleri, anlam kaymasına da dayanan ve daha ileri bir evreyi teşkil eden gerçek kalıplaşmalar ile karıştırmamağa dikkat etmelidir.

§ 12. Tarz zarfları: +°n vasita hali eki, vücut organlarını gösteren veya başka cinsten yine isim olan kelimeler yanında bazan yukarıda açıklamaya çalıştığımız özel kullanılış şekilleri ile yer alır. Bun-

¹⁰ Ekin yapısı hakkındaki görüşler için bkz. Ramstedt, G.J., *Form.* S. 43-45. N. Poppe, bu eser için *Studia Orientalia*, 19/5'te yaptığı tanıtımda, +°n vasita hâli ekinin menşede ilgi hâli eki ile aynı olduğunu kaydeder. Aşmarin de aynı fikirdedir. J. Benzing, *Tschuwaschische Forschungen*, IV, ZDMG. 96/3, S. 463; §. 73'te Türkçedeki vasita hâli ekinin (instrumentalis = Çuv. modalis) eski bir eğri halden 'obliquen Stamm çıktığını Ural ve Altay dillerindeki durum ile de (S. 464 ve not 89, 90, 91) karşılaştırarak aydınlatmağa çalışıyor.

lar bu kullanılışları ile, cümlelerin fiili önünde birer tarz zarfı durumundadırlar. +^on eki bâzı kelimelerde de zamanla o kelimelerden bir daha ayrılmıyacak tarzda kaynaşarak gerçek tarz zarflarını meydana getirmiştir. Tarihi metinlerde, eklerin kelime ve cümle içindeki kullanılış şekilleri ile ilgili olan birtakım birleşmelerini, gerçek kılıplaşmaya uğramış şekillerden ayırabilmek hususunda yukarıdaki ayırıcı esaslara rağmen, bazan zorluk çekilmektedir. Bu husus biraz da eski metinlerin değerlendirilmesinde bu günkü sezis ve ölçülerin kullanılış olmasından ileri geliyor. Uygur metinlerindeki *bağrın yat-* şeklindeki söylenişin bugün Türkiye Türkçesinde *yüzüköyün yat-* söylenişine tekabül etmesi dolayısıyla, uygurcadaki *bağrın* kelimesinin kılıplaşmış bir zarf olduğu şansı vermesi gibi. Bu sebeple aşağıda verdiğimiz örnekler arasında ekin, bir kullanılış özelliğini aksettiren, ancak, bugün bize kaynaşmış ve kılıplaşmış birer zarf izlemine veren kelimeler de vardır. Uyg. *bağrın* < **bağır* +*n* ‘karnı üzerine: üç erdni ödinte *bağrın yatıp* (TT IV, 4-6); Rabguzi’de *bağrın yürü-* ‘yüzü koyun yürü-’ (Schink. § 64); Karh. *öçün* ‘öç olarak, inadına’: *usa edgüük kıl isizke öçün* ‘eğer muktedirsen kötü kimseye inadına iyilik et’ (KB. 110-929) Karh. *küçün*, Çağ. *güçün* (Pdc. 464, Wb. II, 1645)’ Osm. Anadolu ağızlı. *gücün* ‘zorla, güçlülükle, zoru zoruna, güç hal ile’:

bu kılkıñ bu erdemleriñ bar üçün

küsep keldim emdi tapıgka küçün (KB. 101-838); *reäya kulların çektiler gücün* (Saz. Ant. 355-5, 18. yzy. Kabasakal Mehmet); *gücün gördüm, gücün, güttim* (OAAAD 244, DD. S. 1679); Eski Anad. Tkç. *yüzün* ‘yüzüstü yüzü koyun’: *yüzün sürün-*, *yüzün düş-* (TTS. IV, 920 I, 859); *ayağın dur-*: ‘ayak üzeri dur-’:

halk hep ayağın durur

ben severem oturam (Yun. 346-2835 by.); *sabah ve akşam ki nevbet urula pādışah ve erkân-ı devlet nevbet tamam olunca ayağın tururlardı* (Neşri 109-6 başka örnekler için bkz. göst. e. 109-7/8; Aş. Pşz. 14/3; TTS IV, 52 v.b.). Krş. Eski Türkçede buna yakın anlamda *yadağ+ın* ‘yayan, yaya olarak’ kelimesi vardır. Bu kelime Kazanca’da da *yayaun*, Çuv. *şuran*, Osm. *yayan* şekillerini almıştır (Mater. Morph. 69). Eski Anad. Tkç., Osm. ve Anadolu ağızlarında *uğrun* ‘gizli’ < *oğrı* +*n* < *oğrı* ‘hırsız’ Krş. Div. Diz. 425: *gizli* (TTS. I, 716, IV 777, Wb. I, 1622, DD III. 1414, Ana I 396, AAT, 244). Bu zarflar bazan

arka arkaya gelir. O zaman yine fiilin oluş tarzında devamlılık gösterirler: *uğrun uğrun selam sal-* ‘gizli gizli...’ (*Saz. Ant. III. 600-13.4 Emrah*), Anad. ağz. *uğrun uğrun ağla-* (*DD III, 1414*); Eski Anad. Tkç. *dizin dizin* ‘diz üstü’ (<*tiz+in, : dizin dizin gel-* ‘dizleri üstünde yürü-’ (*TTS. I, 214*), Anad. ağz. *dizin dizin yürü-* ‘sefil ol-, sürün-’ anlamındadır (*Ana I, 105*); *nazın nazın niyaz et-* ‘nazlı nazlı yalvar-’ (*Saz. Ant. II, 44-7., 5*) v.b.

§ 13. Yer ve yön kelimelerinden vasıta hâli eki ile kaynaşmış eşekillerin bir kısmı, fiilin tarzını ve oluş şeklini gösteren gerçek birer tarz zarfı hâline gelmişlerdir: Uyg. *töbün*, Çağ. *tüben* ‘baş aşağı, tersine’ <*töbü* ‘üst kısım, tepe’ (*US. 192, Alt. Gr. 343; Ost. Gr. 127 i, 140 z; Pdc. 221*); Karh. *için* ‘içten, için için’: *yaraşuğ tadular karıştı için* ‘ahenk içinde bulunan unsurlar arasında fesat baş gösterdi’ (*KB. 122 1053*); Eski Anad. Tkç. *için* ‘gizli, gizlice’:

gelicek sarayına fağfur-u Çin

kızı anası ile söyler için (*TTS. II 564*, ayrıca bkz. *TTS. I 364, IV, 408*); Osm. tekrarlanarak *için için* ‘içten, gizlice’: *için için ağla-, için için yan-*; Kid. *kıyın bak-* ‘göz ucu ile, kinli kinli bak-’ (*S. 30*); Kıpc. *yanın yanın* ‘yan yan’: *yaynı koluna algay dağı anı sol koluna berk bağlağay dağı yanın yanın düşmen taba yüriye* (*Neşşab. 30 b-2*), Anadolu Gaziantep ağzında *yanın* ya da *yanın yanın* aynı anlamdadır: *mercimeği yanın yuvarla-* veya *yanın yanın gidesin* (*Gaz. III 731*); Tk.m. *arkın düş-* ‘arka üstü düş-’ (*Cöroglu, 102-14*), *arıkayın yat- ve arıkayın yatır-* ‘arka üstü yat- ve yatır-’ (göst. e. 207-9, *THE. 276 -aş 4*) v.b.

§ 14. Pek seyrek hallerde bazı yer ve yön gösteren kelimelerin, kendilerine eklenmiş olan bir +^on eki ile yer ve yön zarfları meydana getirdikleri de görülmektedir. Bunlar yer yer son çekim edatı olarak da kullanılabilir: Kökt. *irin* ‘kuzeyde’ <*ir* ‘kuzey’: *öüken irin kısladım* (*Alt. Gr. § 386, 8 07*) Karh. *katın* ‘katında, -da’:

bularnı sakıngıl ölümke itin

ökünme yarın bu kara yir katın ‘bunları düşün ve ölüme hazırlan, yarın kara yer altında pişman olma’ (*KB. 160-1429*; krş. *Sprachb. S. 47, § 46 sonu*) Uyg. *töbün* (*U IV, 91*), Harz. *tüben* ‘aşağıya’: *yüzüm-ni tüben tobrağğa kemişüñüz* (*Rabguzi, Faks. 512-13*); Kas. *tüben*

'aşağıda, aşağıdaki' (*Wb. III* 1597 <tüp, tüb 'dip' *Alt. Gr.* 345): *tüben töştö* 'aşağıya düştü', *tüben töşördö* 'onu aşağı düşürdü' (göst. y.). Bu şekil Kazan lehçesinde Sıfat olarak da kullanılabiliyor: *tüben İdil* 'aşağı Volga', *tüben öi* 'alt kat' v.b. (*Wb. III*, 1598); +rak mukayese +lı sıfat ve +de bulunma hâli ekleri alabiliyor: *'âdi dereceden tübenrek bulğanı biline* 'adi dereceden daha aşağıda olduğu biliniyor' (*TS* 15-11); *tübendeki sözler* (*MSN.* 8-19), *tübendeki kitaplar* (*Altun Balık* kapak sah.) *örli tübenli* 'alth üstlü' (*MSN.* 23-7/8) v.b. Barb. lehç. *teben*, *temen* yine 'aşağıda' anlamıyla yer zarfıdır (*Wb. III* 1119), *Koyb.*, *Sag. töbiin*, *töbön* 'aynı a.' (*Wb. III* 1272), *Alt.*, *Tel.*, *Kazk.*, *Kürük tömön* 'aşağıda, aşağıya': *tömön körçi tedi* 'aşağıya bak dedi' (*Prob.* I, 37-259/60). Bu lehçelerde de kelimenin sıfat, zarf ve isim olarak karışık kullanıldığı görülüyor. Hattâ bazan tarz zarfına kaçan kullanılışları bile oluyor: *tömön yak*, 'batı', *yüzü tömön boldı* 'yüzü koyun düştü'; *Tel. Çalışmandı tömön ağır idibis* 'Çalışmandan aşağıya gidiyoruz'; *prastı tömön kemeli kijiler palık şup kelip-yadır*. 'sal içindeki kimseler Mras'tan aşağıya doğru balık avlıyorlar' (*Wb. III* 1273); *Alt.*, *Kazk.* lehçelerinde aynı kökten türetilmiş *tömöndö* 'aşağıya git- aşağıda ol-' <tömön +le- ve tömöñşülük < tömön +çi +lık 'bağlılık, derin saygı' (*Wb. III*, 1274) v.b. vardır.

Artık birer yer zarfı hâline gelmiş kelimelere Eski Anadolu metinlerinde de rastlanır. Hattâ bu zarflar bazan tekrarlanarak kullanılır ve o takdirde yer zarfları aynı zamanda fiilin oluşundaki tekrarlanmayı ve tarz inceliklerini de ifade ederler: *ve ardın dönüb cenk yarağın kôrdi* 've o geriye dönüp cenk hazırlığı yaptı' (*Selçuknâme*, I, 212-13), *W. Radloff* bu kelimeyi Osm. için 'arkada' anlamıyla veriyor. *ardın git-* 'birbirinin arkasından git-, birini takip et-' (*Wb.* I, 322/23); *ardın ardın* 'birbiri arkasından, arka arkaya' (göst. y. ve *Deny*, § 867); *yér yerin* 'yer yer, her tarafta': *yér yerin toplar kurluldi* (*Aş. Pşz.*, 164-aş. 2 ve *Kelile* 40-aş. 11); Eski Anad. Tkç., Osm. *kıçın kıçın* 'geri geri, geriye doğru' (*TTS.* IV, 506; *Fütüvvetnâme*, *Fatih Millet Ktb.* TY. Şer'iyye kısmı, nr. 901, s. 5 a-2; *Deny*, § 867); Osm. *yanın* 'yanda, yandan, yan' (*Deny*, göst. y.); *çağ. arkan, arkın* 'arka, arkaya, arkada' *arkın arkın keç-* 'geriye git-, geri dön-' (*Pdc.* 14, *Wb.* I, 293); *Az. arkıyın* 'arka arka' (*Deny*, § 867); *Tkm. arkan arkan* 'arka, arkaya, geriye' *Bibi-Can*, *yılan gören yolu bolup arkan arkan çekili-bêrdi* (*Görogh.*, 98-24; 141-12); *Anad. ağz. öğün* 'ön taraf' (*DİAT*, 271) v.b.

+^on vasıta hâli ekinin +de bulunma hâli ekine paralel bir görevi olmadığına göre, yukarıda verdiğimiz örneklerdeki yer zarflarının oluşmasında kısmen zaman ve tarz zarflarının etki yapmış olması muhtemeldir. Ayrıca, A. von Gabain'in *altın* <al +t +ın, *üstün* <üs +t +ün v.b. yer zarfları için izah ettiği gibi (*Ortsbez.* S. 8-11), +^on eki, aslâ yer gösterme görevi ile kullanılmadığından, bu kelimelerin kısmen, yer zarfı yapan ve vasıta hâli eki +^on'den ayrı bir ek ile türetilmiş olmaları da ihtimal dahilindedir. Yine, her hangi bir şekilde vasıta hâli eki +^on ile yapılmış bulunanların, yer zarfı yapan bir +^on eki ilâvesi ile türetilmiş olanlarla birbirine karıştırılmış olması da muhtemeldir. Bu itibarla, biz, +^on vasıta hâli ekinden oluşmuş zarflar konusunda, +^on eki ile yapılmış yer zarflarındaki ekin, bu zarfların yapısını aydınlığa çıkaracak yeni imkânlar bulununcaya kadar, vasıta hâli eki +^on ile karıştırılmamasının yerinde olacağı düşüncesindeyiz. (krş. *Sprachb.* § 46 sonu: *dunya arasın* 'dünyada', *teñiz ka-tın* 'denizde v.b. ile).

§ 15. +^on vasıta hâli eki, tarihî metinlerde, belirli bir iki zamir ile de kaynaşarak, tarz ve sebep gösteren zarflar meydana getirmiştir: Uyg., Çağ., Eski Anadolu. Tkç. *anın* <*an +ın <ol 'onun için, ondan dolayı' (*Alt. Gr.* § 190, S. 294; *US.* 11; *Pdc.* 39; *Garipn.*): Uyg. *ıngırım (an)ın bizniñ kıp kamağ kösemiş kösüşümüz, alku sakınmış sakınçumızı...* 'Tanrım, onun için bizim bütün arzu ve düşüncelerimizi... (*TT VII*, 51-40; 88);

anın mı geldim ol ata belinden

ki ata tahtını alam elinden (TTS. I, 8 Hurş); Hızır İlyas anın 'ondan dolayı' *buldu hayatı (TTS. IV, 28, Muham.);*

bu Garipnâme anıngeldi dile (Garipn.) v.b. Hattâ bu zarf Uygurca-da cümle içindeki aynı nitelikte başka bir zarfı kuvvetlendirme görevi ile de kullanılıyor. Böylece, cümlede üst üste tekrarlanmış iki zarf varmış hissini veriyor: *bu tulağın, anın munta kalmakıg küseyü teginmez-mn tip tidi* 'bu sebeple (onun için) burada kalmayı arzu etmiyorum' (*Hts.* 223); Çağ. *andağın* 'böylece' <*an +teg +in (*Wb.*); Uyg. *neçü-kin, netegin* 'nasıl?' (<*ne +çe +ök +in, ne +teg +ni, *Alt. Gr.* § 195, *Hts.* 11-71, 19-304); Uyg., Karh. *öz +in, öz +ün* 'kendiliğinden': *özün sön-* 'kendiliğinden sön- (*TTI*, 5; *Alt. Gr.* § 200); Kutadgu Bilig'de *öz özün* 'aynı a.' (78-627; 309-2998; başka örnekler için bkz. Çağatay, S. *İnstr.* :^on. 102-104, § 8,9) zarfları vardır.

§ 16. Eski ve yeni bazı metinlerde +n eki ile genişletilmiş tekrarlanarak kullanılan *bir* ve *iki* sayı adları, fiildeki oluşun birbirini arkasına yapıldığını gösteren ve -ar/-er üleştirme sıfatlarına denk olan birer tarz zarfı yaparlar: Rabguzî'de *birin birin koşuştılar* 'biri biri arkasına kucaklaştılar' (*Schink*. § 67 b), Eski Anad. Tkç.:

eytdiler bildir düşümüz ta'birin

ne olısar eyt bize birin birin (Yus. 43-5 b); Tkml. *birin birin gir*- 'birer birer gir-' (*Göroğlu*, 212-aş. 7), *birin birin ayt*- 'birer birer, bütün teferruatı ile söyle-' (göst. e. 33-7). Bu şeklin Özbek lehçesindeki kullanılışı da aynıdır (*Özb. Gr.* § 229). Kırgızcada ikiz kelime şeklindeki *birin serin* 'tek tük, seyrek' anlamlarında bir zarftır: *sağalında birin serin ağı bar*'sakalında tek tük beyaz kullar var' (*KS*. 123).

ikin ikin 'ikişer ikişer'de *birin birin* gibi Eski Anadolu metinlerinde daha sık görülmektedir: *ikin ikin ilerü gel-* (*TTS*. I, 369, Enb.), *ikin ikin tur-* (*TTS*. IV, 412, ayrıca II, III; *AQJ* § 39). Pavet de Courteille, tek olarak kullanılan *ikin* kelimesini Çağ. için 'iki def'a, anlamıyla veriyor (S. 224/1). Radloff, Altayca için *yüzün tür-lü* 'tür-lü tür-lü' (*Wb*. III, 620) örneğini veriyor ki, bu şekil artık yalnız +°n eki ile değil birleşik kelimenin bütününün anlamıyla de kalıplaşmış bir deyim durumundadır.

Pek seyrek hallerde +°n vasıta hâli ekinin sayı kelimelerine veya sıfatlarına, +la eki ile birleşmiş olarak +lan şeklinde geldiğini de tesbit ediyoruz: *törtülençi* 'dördüncüsü' (*Ateb*. 34. by.), Tar. *ikkilen* (*işkilen*, *ikkeyle*n, *altülen* 'altısı bir arada' (*Baskak*. 196, izah için bkz. Arat, R.R., *Ateb*. Notlar bölümü, S. 136, 137, not 34 ve 34/3; +la/+le için ileriye §§ 20, 21).

Eski Anadolu metinlerinde, sayı adları ve sayı sıfatları, vasıta hâli eki almış *kez* (>*kez*+in) kelimesi ile birleşerek de tarz zarfı görevi ile kullanılırlar:

Felek-i Atlasta durdım

yedi kez in cevlan urdım (Yun. 51-89 by.);

oğülle işitmezse vü küş-i māl

ikinci kez in bağla zindana şal (*Ferh*. 17-199) v.b.

§ 17. Metinlerde tek tük vasıta hâli ekinin kaynaşmasından meydana gelmiş sıfatlara da rastlanıyor¹¹. Bunlardan biri Uygur ve Karahanlı metinlerinde pek çok rastladığımız ‘asil, sakın, yumuşak huylu’ anlamlarını veren *tüzün* (<*tüz*+*ün*<*tüz* ‘düz, sakın asil’ (*Alt. Gr.* § 346; *TT Ind.* 91; *US.* 203; *Div. Diz.* 680; *Atb.* LXVI) kelimesidir¹². Uyg. *tüzünler oğlu* (Skr. <*kulaputra*), *tüzünler kıızı* (Skr. <*kuladuhitr*, *TT VI*, 91-146, 147); *tüzün oğlanım* ‘asil çocuğum’ (*TT VI*, 50-417); *tüzün yumşak yavaş tınlıklar* (göst. e. 16-025) Kutadgu Bilig’de: *tüzün erdi alçak kılınç silig*

uvutluğ bağırşak aķı kiñ elig

(asil tabiatlı, alçak gönüllü ve güzel tavırlı idi; hayâ sahibi şefkatli, cömert ve eli açık idi’ (21-43) v.b. Bu tarzda oluşmuş olduğunu kabul ettiğimiz kelimelerden biri de Türkçede genel bir kullanılışı bulunan *uzun* (<**uz*+*un*<**uz* ‘uzunluk’) sıfatıdır (izahı için bk. *Kosm.* IV, § 14; *İnsr.* S. 98/99). Örneklerden bir kısmı da metinlerde hem zarf (bk. § 21) hem sıfat olarak kendini gösteriyor, Hattâ bunlar içinde bazısı, örneğin 21. §’da verdiğimiz *gizlin* ve *akırın* kelimeleri Türkmen ve Karayım lehçelerinde sıfat olarak genelleşmiş görünüyor: Tkm. *seniñ bar gizlin sırtıñ paş etti* ‘senin bütün gizli sırlarını açıkladı’ (*Göroglı*, 23-aş. 5); *köse seniñ bir gizlin buķıñ bar* (göst. e. 90-7); Bunun yanında *gizligin* şekli de vardır: *gizligin yerde* (*THE* 11-32) Karayım metinlerinde pek çok yerlerde geçen *akırın s’oz’* mülâyim söz’ (*Kara Texte* 14-1). Radloff’un tesbitine göre Sag. Koyb. *töbün* ‘ucuz’ (*Wb.* III 1272), Kaz. Başk. *töbenek* <*tebenek* ‘alçak’: *tebenek boylı* ‘alçak boylu. *Wb.* III 1119) şekilleri aynı zamanda birer sıfattır.

+^on vasıta hâli eki, isim çekimi hâlindeki canlı kullanılışında bile, cümle içinde birleştiği isimle birlikte daima fülil zarfı görevini yüklediğinden, kalıplaşma yolu ile oluşan kelimelerin, ilkin zarf olacıkları tabiidir. Nitekim buraya kadar olan paragraflarda verilen bilgi bu durumu açık olarak göstermektedir. Böyle, sıfat ve zarf olmak gibi ikili özellik taşıyan kelimelerin sıfat olmaları daha sonraki basa-

¹¹ bkz. *Alt. Gr.* §. 337. Cabain, ekin bu özelliğini tesbit etmiş fakat örnek vermemiştir.

¹² *tüz* kelimesinin Orhon Yazıtları’ndaki +sız yokluk eki ile yapılmış, aksi anlamı *tüz+sız* şekli (I F 6 v.b.), *tüzün sıfatındaki* : +^on’ın vasıta hâli eki olduğunda şüphe bırakmıyor.

mağı teşkil eder. Bu sıfatlaşma olayında hem sıfat hem zarf olan başka şekillerin örneklik etmiş olabileceği düşüncesindeyiz.

§ 18. Tarihi devir metinlerinde ve bugünkü türlü lehçelerde *üçün*, *üçin*, *içün*, *uçun*, *için* v.b. şekillerde kendini gösteren *uçun* sebep gösterme edatı da, bizce, <uç 'sebeb' kelimesi ile +i iyelik ve +°n vasıta hali eklerinin kaynaşmasından meydana gelmiş ve kalıplaşmaya uğramış bir şekildir (bu hususta fazla bilgi için bkz. *uçun* ~ *üçün* ~ *için* v.b. *çekim edatlarının yapısı üzerine*, Türk Lili Araştırmaları Yıllığı, 1961, S. 31-35).

§ 19. Hal eki olan +°n'nin türlü kullanılış şekillerini ve yanlarına getirdiği kelimeler ile kaynaşıp kalıplaşmasından meydana gelen yeni kelimeleri yukarıda göstermeğe çalıştık. Bunun dışında, +°n eki yapısında taşıdığı özellikten dolayı, kendi başına da belirli şartlar taşıyan kelimelere her zaman getirilebilecek tarzda bir görev gelişmesine uğramış; böylece, kalıplaşmış kelimeler yanında, yapım eki özelliği gösteren +°n ile de bir takım zarflar türetilmiştir. Fakat +°n ekini bu bakımdan ikiye ayırmak gerekir: a) Ekin tarihi devirlerde yaptığı türetmeler. Bunlar zaman, tarz v.b. zarflardır. b) Hâlâ türetme eki olarak kullanıldığı yerler.

§ 20. +°n ekinin mevsim ve zaman gösteren isimler ile birleşerek meydana getirdiği zaman zarfları Türkçenin hemen her devrinde ve alanında rastlanan kelimelerdir: Kökt., Uyg., Karah., Eski Anad., Osm., Az., Karayım Türkçelerinde *yazın*, *kışın*, *küzün*, *güzün*, *güzün*, Osm. *baharın* 'ilkbaharda'; Kum, Eski Anad. Tkç. *yayın* (KW. 110; Kâb. 10 a-9; TTS. IV. 862), Gagv. *yeyin* (Doerfer, *Das Gegausische*, Fundamenta, 288; § 31/321. 7); Soy. *kıjın* 'kışın', *çazın* 'yazın', *çayın* 'baharın', *küzün* 'güzün'; Yak. *kışın* 'kışın', *sayın* 'yazın', *küşün* 'güzün' (Mater. Morph. s. 243); Çuv. *xəlön-şöven* 'kış yaz', *sulön-xəlön* 'bütün yıl boyunca' (Benzing, J., *Tschuw. Forsch.* IV. § 30); Kary. *keç-kor-un* 'geceleyin' (Sufiksi, S. 45). Karahanlı, Eski Anadolu, Osm. v.b. lehçelerde günü ve parçalarını gösteren zaman kelimelerinden de bu türlü zarflar yapılmıştır: *künün yimedi kör tünün yatmadı* 'gündüzleyin yemedi, geceleyin uyumadı' (KB. 21-38); Yunus Emre'de '*dünün günün*' gece gündüz' (Yun. 130-930 by.); Kelile *dünün günün* 'aynı a.' (79-aş. 5; TTS. I, 241, IV 260); Kaz. *Künün tünün* 'aynı a.' (Yulduzlarga 46-19); Kaz. ayrıca *kiçin* 'geceleyin ikinci gün kiçin' (göst. e. 17-21). Kırg. *tünün küsün* 'geceleyin, geceleri' (KS.

II, 771, 772); Rabguzi'de *kündüzün* (Schirk. § 69); Eski Anad. Tkç., Osm. *gündüzün, gündüzün: gündüzün oruç ve dünin namaz kılar* (Kıs. Enb. 11-8/9, 18 a-2; 19 a-6); Soy., Koyb. *dün, tün* 'geceleyin' <*tün+ün Çuv. *kendn sdrdn* 'gece gündüz (Mater. Morph. 243), ayrıca *erenen* 'her hafta', *saxeDen* 'bir saatlik, Benzing. J., göst. y.; Âşık- paşazâde Tarihi'nde ve bugünkü bazı Anadolu ağızlarında da *ağşamın* 'akşamleyin' (18-13; TTS. IV, 11; DİAT. 196-aş. I). Wb. I, 1418'de Osm. *ikindin* <*ikinti* +n, Mantıkuttayr'da ve Karayım Lehçesinde *sabahın* 'sabahleyin' (Sufiksi, S. 45); *kuşluğun* 'kuşluk vaktinde, öyleye doğru (TTS. II, 537); Anadolu ağızlarından Samsun'da *bayağın* 'demin, az önce (DD. I, 175), krş. Yak. *mâğ-ın* 'biraz önce' <*bayağ* +ın; Yozgat'ta *bu sêrin* 'bu def'a, şimdi, artık' <*sefer* +in (OAAAD. 93-aş. 3) v.b.

Metinlerde ve lehçelerde zaman gösteren başka isimlerden meydana gelmiş zaman zarfları da vardır: Uyg. *timin* 'hemen, derhal' yavaş yavaş' (Ana. İnd., <*tim* 'zaman' bk. Temir, A. Konj. II, 273, <F. *dem* ile ilgili buluyor): *timin ök anıñ küçinte kop kösüñleri kanar* 'onun sayesinde bütün arzuları derhal yerine gelir (TT V, 24-53); *timin öğlenti* 'yavaş yavaş -zamanla- kendine geldi' (Kalyk. LXII. Başka örnekler için bk. Çagatay, S., Instr. +ⁿ 95, 2/a ve Konj. II, 273; krş. Gabain, Hts. 22-84'teki not ile); Kaşgarî' de *timin* 'biraz önce' anlamındadır (Div. Diz. *têmin*). Aynı anlam Osm. (*Deny*, § 396 not; Konj. II, 273) ve Anadolu ağızlarındaki (KD. 315 v.b.) *dêmin*, *dêmincek* kelimelerinde de yaşamaktadır. Yine Uyg., Karah., Harz., Eski Anadolu Türkçelerinde *terkin* <*terk* +in, çabucak, hemen, derhal' (US. 181; An. İnd.; U IV, 6-25; KB. 7-628; Atb. 71-380; Eckmann, J., *Das Charezmtürkische*, Fundamenta 123, § 3216; AQJ. § 36); *seve baktı ilig avuttı özin*

bu ay toldı terkin evürdi yüzün

'hükümdar ona sevgi ile baktı ve gönlü rahat etti, fakat Ay-Toldı hemen başını çevirdi' (KB. 78-628) v.b. Krş. Anadolu'nun Fethiye ağzında *terkin* 'randevu' anlamındadır. Uyg. *ol ödün* 'o zaman, vaktiyle' (Alt. Gr. § 424; TT II, 10-79; Instr. 95, 2/a; *öd* +ün <*öd* 'zaman'); *kün ortu ödün* 'gün ortasında, gündüzün, (TT VA. 88); *bir ödün* 'bir zamanlar, vaktiyle'; *terk ödün* 'derhal, hemen' (TT VI, 54). Krş. *q>y* değişmesi ile: Osm. *öyün* 'bir defalık yiyecek' *iki öyün kâve* (Wb.

I, 1211); Eski Anad. Tkç. *Öyün et-* ‘yemeği az az yedir-’ *öyünlendir-* ‘bir kimseye az az yemek yedir-’ (TTS IV, 634); Anadolu’nun Niğde ağzında *öyün*, Maraş’ta *öyün* ‘yemek nöbeti, yemek vakti’: *öyün geldi acıklılar* (Ana I, 304), Gaziantep’tte üst üste tekrarlanmış *öyün öyün* veya *öyün öyün* ‘yavaş yavaş, zaman zaman, ağır ağır’ anlamındadır. Fakat hepsinde zaman ifadesi vardır: *hastalık birden gelir öyün öyün gider* (Ana I 305; Gaz III) v.b. Eski Anadolu metinlerinde soru ve işaret zamirleri ve isim-fiiller ile tamlama hâlinde de pek bol kullanılan *vaktın* kelimesi vardır: *bu ihtilaf ki vâki’ olmuştur kıyâmet ne vaktın kopacağını hak te’âlâ kimseye bildirmemiştir* (Tab. Veliy. 2 b-18); *pes sen... getürdüñ ve olmaz v a k t ı n araya girdüñ* (Kelile, 63–28); *ol vaktın* (AQJ. § 36; Yun. 27–883), *şol vaktın* ‘o vakitte’ (Kelile, 78–8); *kün doğası ve dulunası vaktın* (Kıs. Enb. 35-aş. 5); *soy. sön* ‘sonra’ <*soñ+ın (Mater. Morph. 243) v.b.

Yukarıda verdiğimiz örnekler içinde arka arkaya tekrarlanmış olan *dünününün* ‘gece gündüz’ yâhut *gün günün* ‘günden güne’: *gün günün kuvveti eksilir* (Kelile, 29–12) gibi şekiller zaman nüansı yanında devamlılık da ifade ederler. Buna karşılık arka arkaya kullanılan tarz zarfları da zaman gösterebilirler: *azın azın* ‘yavaş yavaş’ (TTS. I); Uyg., Eski Anadolu *akrun akrun*, *arkun arkun* (Instr. 94, I/c ve bkz. aşağıda § 21.).

Vasıta hâli eki ile kaynaşmış olan *yıl, ay* gibi bâzı zaman kelimeleri teker teker veya yan yana tekrarlanmış olarak, çokluk ve devamlılık ifade eden zaman zarfları olurlar: *usandım ökünçün yaturmen yılın* ‘ben gaflet ettim, şimdi yıllarca pişmanlık içinde yatacağım’ (KB. 162–1449, 37–214); *öküş yılın ayın et’özke ağır ayag kılıp* ‘pek çok yıllar ve aylar boyunca vücuda.....’ (U III, 43–14); Karah. *yılın hem ayın* ‘yıllarca ve aylarca’ (53–390, bkz. Instr. 96, 2/b).

Metinlerde yer yer, sıfat olarak kullanılan *ilk* kelimesi ile, +°n eki kaynaşmasından meydana gelmiş *ilkin* ‘önce, ilk olarak’ zaman zarfına da rastlanır: *ilkin Hüseyin radiallâhu ‘anh başığa turup aydı* (Rabg. B. 246 b-9, başka örnekler için bkz. Yusf. 82–1; Garipn. 9 h-5; Wb. I, 1490 Osm.; AAT. 236 v.b.)

Zaman adlarından +°n eki ile yapılmış bulunan *kışın, yazın, güzün, küsün, künün, tünün, dünün günün* v.b. kelimelerde, +°n vasıta hâli ekinin isim çekimi görevi bakımından bir kalıplaşmaya uğru-

yarak bu şekilleri meydana getirdiği bazı dil bilgisi kitaplarında ve araştırmalarda yer almıştır (*Sprachb.* § 31; *Sufiksi*, 45; Ergin, M. : *Türk Dil Bilgisi*.; Banguoğlu, T., SN. v.b.). Ancak, Türk dili metinlerinin dikkatle ve kronolojik bir sıra ile incelenmesi gösteriyor ki, Türkçede zaman zarfı türetmek için özel ekler bulunmadığından, +^on eki bu konuda kalıplaşma evresini de aşarak yine çekim eki olarak kullanıldığı devirlerde, her zaman kelimesinden bir zaman zarfı yapılabilecek özellik kazanmış; dolayısıyla zaman zarfları yapan bir türetme eki durumuna geçmiştir. Fakat ek, artık bugün lehçelerde kullanılış alanından çıktığı için, canlı olduğu devirlerde yapmış olduğu zaman zarfı türetmeleri de ancak arkaik şekiller hâlinde devam etmektedir.

§ 21. +^on eki bazı sıfatlara da gelerek, bunlardan, +ça/ +çe ekiye yapılan tarz zarflarına denk veya ‘olarak’ anlamını veren tarz zarfları meydana getirmiştir. Bu zarflarda +^on eki zaman zarflarında olduğu gibi, işlek bir türetme eki özelliği kazanmıştır: Uyg. *õñin* ‘başka türlü başka başka’ <*õñi* ‘başka’; Karh. *yalñuzun* (*Div. Trc.* III, 267-2), *yalñuzun* ‘yalnız olarak’:

ilig bir kün oldrup õzi yalñuzun

okıp kirdi ay toldı sevnür õzün ‘hükümdar bir gün yalnız başına otururken onu çağırttı; Ay-Toldı içten sevinerek yanına girdi’ (*KB.* 78-620; ayrıca bkz. 93-765, 172-1550 v.b.); *yalñın* ‘çıplak olarak’:

anadın neteg toğdum erse bu kün

anıñ teg barır men yalıñın muñın (*KB.* 168-1513); Çağ. *yalğuzun* ‘aynı a.’ (*Wb.* III, 178); Karh. *türlüğün* ‘türlü türlü, her türlü’: *anıñ teg barır men yalıñın muñın* (*KB.* 168-1513); Çağ. *yalğuzun* ‘aynı a.’ (*Wb.* III, 178); Karh. *türlüğün* ‘türlü türlü, her türlü’: *bağa kõi ilig kamuğ türlüğün* ‘hükümdar ona her bakımdan dikkat etti’ (*KB.* 78-627); *açın* ‘aç, aç olarak’: *toğun* ‘tok, tok olarak’: *toğun ma keçer hem açın ma keçer*

ne begke kılur yüz ne bay kıl seçer (*KB.* 484-4841);

açın kıdmar ‘aç bırakmaz’ (göst. e. 4-5). Son kelimeyi yalnız başına veya *acın susuzun* şeklinde Eski Anadolu metinlerinde de bulmaktayız *kut bulmadın ger acın ölesin* (*TTS.* I, 1. A); *imdi kın kim acın*

ve susuzun anda kırılışlar (göst. y. Enb.). Radloff'un tesbitine göre acın kelimesi Sagay lehçesinde 'obur, pisboğaz' anlamını kazanmıştır (*Wb.* I. 522). Eski Anadolu Türkçesinde *halvetin* 'yalnız olarak': *bir dün kaplan arslan katına halvetin varmışıdı* (*Kelile* 51-20); *kolayın* 'aklına geldiği gibi. kolayca, düşünmeden':

saçın aklığın ayb eyliyenler

kolayın söyler anı söyliyener (*TTS.* I, 477 Şeh. S.). Geniş bir yayılma alanı bulmuş olan kelimelerden biri de Uygurcadaki *akrun* 'yavaşça, yavaş yavaş' (<*aķuru* + *n* <*aķuru* 'yavaş') kelimesidir. Bu kelime Rabguzî'de, Eftuhfetü'z-zekiyye'de (S. 137) *akrın*, El-kavanin'de *akrın* veya *arķun* (KCs. A. I, 302: *Ein türkisches Grammar in arabischer Sprache*), 'Çağ, Kary., Kaz., Kazk., Kırg., Kırm. lehçelerinde *akırın* 'aynı a.' (*Wb.* I, 107, 108) şekillerindedir. Fakat kelime artık Karayımcada 'mülâyim, yumuşak' anlamıyla sıfat kullanılışındadır. Sor., Tar. lehçelerinde *ağırın* (*Wb.*, I, 159), Sag. *ağırın* (göst. y.), Koyb., Kaç. *ağarın ağırın* 'yavaş yavaş, tedricen' (*Wb.* I, 147), Tel. Alt., lehçelerinde de, *aķırın* (göst. e. 112) şekillerine girmiştir: *yayağ avreder yaş oğlanlar köb uçun Mūsā İsrā'îl birle akrın yürür irdiler* (Kısa. Enb. B. 116 a-7); Kazk. *sen akrın cürösün* 'sen ağır yürüyorsun'; *su akrın ağadı* 'su ağır akıyor' (*Wb.* I, 102) v.b. Hat-tâ Kazak ve Kırgız lehçelerinde bu kelime başka türetme ekleri ile de genişletilmiştir: *akırınğine* 'pek ağır, pek ağır şekilde', *akırınlap* 'ağır ağır. yavaş yavaş' (*Wb.* I. 102), Kırg. *akırındık* 'ağırlık, yavaş davranma', *akırındık menen* 'yavaşça, ağır ağır', *akırında-* 'yürüyüşü yavaşlat-' *akırındatū* 'yavaşlatma, ağır yürümeğe icbar etme', *akırındap* 'yavaşça, ağırca, azar azar', *akırındap bar* 'ağır git, ihtiyatlıca git' v.b. + *n* eki ile yapılan zarflardan biri de *gizlin*'dir <**kiz* + *lig* + *in* 'gizlice, gizli olarak': *Amir bu sözü diyüp abasına bürünüp bir taraftan gizlin çıhp camaata garıştı* (Mîr Muhammed Kerim Elhaç Mîr Caferzâde, *Kerbela Yangusu*, Bakû, 1911, s. 157; *Wb.* II, 1626). Türkmencede de pek bol rastlanan bu kelime (*gizlin bol-* v.b.) sıfat kullanılışı ile yerleşmiştir (bk. § 17). Bunlardan başka Eski Anad. Türkçesinde *azın* 'biraz, hafifçe' (*TTS.* II, 87), *azın azın* 'yavaş yavaş, az az' (*TTS.* I, 64, 63); *yeğın* 'üstün', galip' <*yeg* + *in* <*yeg* 'iyi'; bundan türetilmiş *yeğinlik* 'üstünlük', *yeğın ol-* 'üstün ol-' (*TTS.* IV, 867); Osm. *tekin* 'yalnız, boş, sessiz sakin', *tekin değil* 'esrarlı, tehlikeli, perili' <*tek* 'yalnız, tek, sakin sessiz' (*Wb.* III, 1015, 1020). Kaz. *tigin*

aynı anlamdadır: *tigin birdi* 'boşuna verdi', *tigin kişi wööl* 'alelace insan değil' (*Wb. III*, 1353), Şor. Lcb., Küer. *tegin* 'sebepsiz, boşuna' (*Wb. III*, 1033/34), Tel. mükerrer şekilde *teginēñ tegin* 'hiç sebepsiz, (Wb. III, 1035). Bunlardan başka Osm. *darın* 'zorla, güç hal ile': *darın yetiş-*; Anadolu ağızlarındaki *gayrın* 'artık' (<ğayrı + n < Ar. غَيْرٌ 'başka' (*OAAD*. Yozgat, 176-21); Çorlu *artukın* 'aitık' < art-ık- + ın; Oyr. *çının* 'gerçekten' (*Mater. Morph.* 245; <çın + ın < çın 'gerçek, doğru' kelimeleri de birer tarz zarfıdır. Çuvaşçadaki sıfattan yapılan tarz zarfları için bkz. *Tschuw. Forsch. IV*, § 34).

Yukarıdaki örneklerde, zarfların anlamları ile, zarf türeyişine esas olan sıfatların anlamları arasındaki ilgi, bu zarflardaki +^on ekinin vâsita hâli ekinden geliştiğine işaret etmektedir.¹³

§ 22. +la/+le eki: Bâzi türkologlarca *birle* ve *ile*¹⁴ son çekim edatları ile ilgili görülen bu ek de 'vasıta, beraberlik ve topluluk' münasebeti kurmak için kullanılmış ve kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde *ile*'den kısaltmış *uçakla git-*, *çocukla otur-*; Alt., Tel. *ekkile* 'ikisi, her ikisi bir arada', *altula* 'altısı, altısı bir arada', Özb. *ücele* 'her üçü' (*Özb. Gr. S.* 91. Ayrıca bkz. Bang. W., *Beiträge zur türkischen Worterklärungen*, Turan 1918, s. 519/520; *Sufiksi* 53; *Mater. Morph.* 86) gibi. Fakat +la/+le eki bir taraftan da, ta eski metinlerden bu yana, yer yer bazı zaman isimleri ile birleşip, +^on eki ile yapılmış olanlara denk bir takım zaman zarfları meydana getirmiştir: Uyгур metinlerinde Baraba lehçelerinde ve Türkmen lehçesi özelliklerini veren bazı eserlerde *tünle* 'geceleyin' (*US.* 200; *Kidr.* 166-§ 79; *Ettuh.* S. 109-73 a ve ve 266; *Prob. IV*, 355-5; *Zeitbest.* S. 95, § 77); Barb. *tünlö* 'aynı a.' (*Prob. IV* 116-5); Çuv. buna muvazî *sörle*. 'gece, geceleyin' (*Tschuw. Forschung. I.* S. 253, § 3 ve IV, S. 446 § 40; *Mater. Morph.* 243). Yalnız veya başka bir ek ile genişletilmiş olarak Çağ., Tkm., Özb. *tañla* 'tan

¹³ İsim çekimi eklerindeki sırayı tamamlamak için +ça/+çe eşitlik hâli ekini de ele almak gerekir: Bu ekteki kullanış şekilleri ve kalıplaşmalar için bkz. Korkmaz, Z., *Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme*. Ankara Üniv. DTCF. Dergisi XVII/3-4, s. 275-358, §§. 29-105.

¹⁴ Değişik görüşlere bağlı olarak *birle*'yi Bang, <bir+le; Grönbech <bir + kuvvetlendirme eki +le şeklinde ayırmışlardır. Benzing'e göre Çuv. +pa, / +pe bir casus instrumentalis'tir. Kotwicz de aynı fikirdedir. Güney-batı lehçelerindeki *ile* yine Kotwicz'e göre, 3. şah. zamiri + i + le adverbialis birleşmesidir. Başka etimolojiler için bkz. *Mater. Morph.* 67.

vaktinde, sabahleyin, erkenden' (*Kidr.* 79; *LÇ*; bk. *Zeitbest.* 95, § 7; *Mater. Morph.* 243; *Özb. Gr.* § 373); Tar. Barb. *tañna*; Rabguzi'de *tañ-lası* 'aynı a.' (*Schink.* § 76/4); Eski Anad. Tkç. *tañlacaķ tañlacık* 'sabahleyin, şafakla beraber' (*TTS IV*, 736, ayrıca I, II); Kırg. *irtele* 'sabahleyin' (*Prob. V*, 435-2262); Eski Anadolu Tkç. *sabahlaca* 'sabahleyin, sabah sabah' (*TTS. IV*, 647); bir kısım Anadolu ağzlarında *sabāla* 'sabahleyin yarın sabah' (*GBAA.* s. 120); Tkm., Osm. *öyle* (*Kidr.* § 79, Krş. Bang, *St. II*, 921, Anm. 2) v.b.

Çuvaş lehçesinde *+la/+le* ekinin zaman isimlerini zarflaştırma konusunda daha kurallı olduğu tesbit ediliyor: *kunla* 'gündüz, gündüzleyin' *kāzal(la)* 'akşamları, akşamleyin', *kōndōla* 'gündüz, öyleyin' (Benzing, göst. e. § 40) v.b. Yukarıda verdiğimiz örneklerden *tañ-lası*, *tañlacaķ*, *sabahlası* şekilleri ile, Çağ. *tañlağa* <*tañ+la+ğa* (*Wb. III*, 810); Osm. *öyleye* 'öyleyin' gibi zarflarda, bu kelimeler ayrıca zarf veya zarf yapan isim çekimi ekleri ile genişletilmişlerdir, Ekin özellikle Çuvaş lehçesinde *+ⁿ* vâsita hâli ile genişletilmiş birleşik *+lan/+len*'li örnekleri de vardır: *sōrlen* 'her gece, bütün geceler'; *kullen* 'her gün' <*kun+la+n* v.b. (Benzing, göst. e. IV, § 58).

Yukarıda verdiğimiz örneklerdeki vâsita ve beraberlik münasebeti kuran *+la/+le* eki ile, sayı adlarına gelen beraberlik gösteren *+la/+le* eklerinin, *ile* edatı ile ilgili olduğuna dair metinlerde doğrulayıcı denk şekiller vardır (izah ve örnekler için bkz. *Atb.* s. 137-140, not 34). Ancak, zaman isimlerinden zaman zarfları yapan *+la/+le* ekleri konusunda Prof. R.R. Arat, "bu eklerin menşee ve anlam bakımından henüz izah edilmemiş olması, bu hususta doğru bir söz söylemek imkânını vermemektedir" diyor. Bizce, R.R. Arat'ın bu endişesi ve ekin niteliği üzerindeki kesin kararın, ekin menşee ve tarihi gelişmesini aydınlatacak özel bir araştırmadan sonra verilmesi yerinde olmakla beraber, bu konuda işaret edilmesi gereken önemli bir nokta vardır: Geçen paragraflarda gördük ki, Türkçede *ile* edatına ve bununla ilgili sayılan *+la/+le* ekine denk olan bir ek de *+ⁿ* ekidir. *+ⁿ* eki de tıpkı *+la/+le* eki gibi, bir taraftan isimler arasında vâsita ve beraberlik münasebeti kurmakta, bir taraftan da zaman adlarından zaman zarfları türetebilmektedir. Şekil, kullanılış alanları ve devirleri bakımından az çok değişiklik gösteren bu iki ekin, görevleri bakımından gösterdikleri dallanmanın birbirine paralel yürümesi ve edat niteliğinde olan eklerin cümle içinde birleştikleri kelimeler ile zarf

görevine girmeleri, vasıta ve beraberlik münasebeti kuran *+la/+le* eki ile zaman zarfları yapan *+la/+le* eki arasında da bir ilginin bulunduğu işaret eder niteliktedir. Yer yer Anadolu ağızlarında rastladığımız *sabahın*, *sabağın* ‘sabahleyin’ (*DİAT.* 198-2), *âşamın* ‘akşamleyin’ (GBAA. 76., 7) şekillerine muadil *âşamınan* ‘akşamleyin, (<akşam ilen), *geceyinen* ‘geceleyin’ (<gece ilen) gibi yeni olduğunu tahmin ettiğimiz şekiller de, vasıta ve beraberlik münasebetinden, bu münasebeti dolayısıyla ifade eden zaman zarflarına geçişi gösteren güzel örneklerdir. Bunun bir delili de, *+la/+le* eki ile yapılmış zaman zarflarının ayrıca *+°n* eki ile genişletilmiş olmasıdır: *öylen*, *sabâlan* (*sabâla*, *sabâna* : GBAA. 39., 78 ayrıca sözlük bölümündeki ilgili kelimeler), Çuv. *sarlen* ‘her gece, bütün geceler’, *kullen* ‘her gün’ (bkz. yuk. göst. y) v.b. *+la/+le* ekinin, *+°n* eki ile genişletilmesi olayı, bu ekin vasıta ve beraberlik münasebeti ile kullanıldığı yerlerde de kendini gösteriyor: Tar. *üçülen*, Çağ. *ikevlen* v.b. İşte bu gibi hususlar dikkate alınacak olursa, *+la/+le* eki alarak oluşmuş bulunan zaman zarfları konusunda, bunlardan hiç olmazsa *ile* edatının kullanılmış olduğu devir ve metinlerdekine ait olanların, bu edat ile ilgisini kabul etmek gerekir sanırız. Bu takdirde de ‘vasıta’ ve ‘beraberlik’ münasebetinden zaman zarfları yapma özelliğine geçiş, *+°n* ekinde olduğu gibi kalıplaşma şartlarına uygun bir şekilde ilerlemiş demektir.

§ 23. *+la/+le* ekinin pek seyrek hallerde tarz zarfları meydana getirecek tarzda kullanıldığı da olmuştur: Karh. *açla*, *tirigle* ‘aç olarak, diri bir şekilde’ (*Ateb.* 140, not 34), Tkm. *Yañla*, *yeñile* ‘yeniden’ (<*yañıla*, *Ettuh.* 278, 284) Anad. ağz. *yeñile* ‘henüz’; Eski Anad. *acı-laca* ‘aç olarak, aç acına’ (*TTS.* IV, 2); Özb. *tınçlıqla* ‘sükûnetle’, *sağ-lıklıla yaşa* (Özb. Gr. § 373); krş. Osm. *sağlıcaqla* (giy-); Osm. *böyle*, *öyle* ‘bu şekilde, bu tarzda’; Çağ. *körkle* ‘güzel’ <*körk* ‘şekil’ Çuv. *môn-le* ‘niçin?’, *tşevasla* ‘Çuvaş tarzında’, *lapla* ‘bu tarzda’ (*Mater. Morph.* 245) v.b. Çağ. *körkle*, Çuv. *tşevasla* (*tşevasla kônege* ‘Çuvaşça kitap’, Benzing, a. esr. IV, § 41) kelimelerinde olduğu gibi, bunlar içinde sıfat olarak kullanılanlar veya yerleşmiş olanlar da vardır.

Kaynaşmaya uğramış kelimelerde, ektaki vasıta ve beraberlik gösterme görevinin nasıl bir kaygınlığa uğradığı dikkate alınır, tarz zarfları yapan *+la/+le* ile, ‘vasıta ve beraberlik’ gösterme eki *+la/+le* arasındaki ilgiyi kurmak zor olmayacaktır. Nitekim aynı oluşum *+°n*’li tarz zarflarında da kendini göstermişti. Ancak, bundan önceki

paragrafta belirtmeğe çalıştığımız gibi, buradaki örneklerin de hepsini aynı eke bağlamamak, hiç olmazsa *ile* edatının kullanılmamış olduğu devir ve metinlerde rastlananların bu edat ile ilgisini şimdilik şüphe ile karşılamak yerinde olur düşüncesindeyiz¹⁵.

¹⁵ Füllerde kuvvetlendirme görevi almış bulunan *-la/ -le* ekinin (*yok-la, keldi-le*), 'vasıta' ve 'beraberlik' eki ile ilgisi konusunda, henüz bir hükme varacak durumda değiliz. Çünkü örnekler böyle bir geçişi veya geçiş evrelerini aydınlatacak yeterlikte değildir (örnekleri için bkz. ve karşı. *Ateb.* 136-140, not 34, *Mater. Morph.* 249). Hem bu ek, menşei ne olursa olsun bir türetme eki durumuna geçmiştir.

II İYELİK EKLERİNİN KALIPLAŞMASI

§ 24. İyelik eklerindeki kalıplaşma isim çekimi eklerinde gördüğümüzden ayrı şekilde olmuştur. Daha önce W. Bang, *Durch das Possessivsuffix erweiterte Nominalstämme* adlı araştırmasında (Kosm. IV S. I-26, Berlin, 1921)¹⁶ bu konuyu iyelik ekleri ile genişletilmiş kelimeler yönünden incelemiş ve geniş malzemeye dayanan oldukça ilgi çekici örnekler tesbit etmiştir. Bang, adı geçen araştırmasında *köksi*, *köksü* 'göğüs', *keçesi* 'geceleyin, v.b. kelimelerde görülen iyelik ekleri ile genişletilme olayının sebebini, Türkçede 'casus indefinitus'un bulunmamasına bağlamak ister. Ona göre bu ekler, ilgili kelimelere birer casus indefinitus görevi ile gelmişler; fakat sonradan kelime kökleri ile kaynaşmışlardır. Bizce, iyelik eklerinin Türkçede belirtme, iyelik ve tamlama görevi ile kullanıldığı dikkate alırsa, bunların, bu görevi ile zıtlık gösteren 'casus indefinitus' görevi yüklenecekleri kolaylıkla anlaşılır. O halde, bahis konusu eklerdeki kaynaşmanın (genişletilme değil) sebebini başka 'esaslarda aramak gerekiyor.

İyelik ekleri bilindiği gibi isimleri iyelik bağları ile birbirine bağlayan eklerdir. Türkçede bu ekin kullanılışı belirtili ve belirtilsiz isim tamlamalarında da kendini gösterir. Normal isim tamlamaları 1) tamlayan, 2) tamlanan, olmak üzere başlıca iki kelime ögesinden meydana gelmiştir. *dağ başı*, *kapının kolu* gibi. Fakat metinler incelenince görülüyor ki, ifade ve üslup özellikleri yahut sözdeki mantikî sıra veya dilde hükümlü bulunan en az iş kanunu sebebiyle, konuşurken bazan bu iki ögeden biri kaldırılabilir. Böylece *önemi yok* (aslında 'bahis konusu olan *işin* veya *sözün önemi yok*' demektir), *arkası gelecek* (yazının *arkası gelecek* gibi), *çaresi bulunur*, *garibi şudur*, *örneği görülmüştür*, *biri geldi* (belki *adamın biri geldi*), *karısı cümleciklerinde* yahut kelimelerinde gördüğümüz, tamlayanları kaybolmuş tek ögeli tamlamalar meydana geliyor.¹⁷ Bu eğilim yalnız Türkiye. Türkçesi için bahis konusu olmayıp, başka lehçe ve metinlerde de kendini göstermektedir.

¹⁶ İshakov, *Gordleyskij-Album* 124-136 ve *Mater. Morph.* S. 98/99 da konumuzla ilgili bahislerdir.

¹⁷ Bkz. S. S. Mayzel, *İzafet v Turetskom Yazıke*, Sovyet İlimler Akademisi yayınlarından, 1957, bölüm 14. Yazar bu bölümde 'tek ögeli isim tamlamaları'nı işlemiştir. Eserin geniş çapta Türkçe tanıtması için bkz. İnan, A., *Türk Dilinde İzafet*, Türk Dili Araştırmaları *Yıllığı*, 1958 S. 305.

İşte ilk öğeleri, yani tamlayanları terkedilmiş bulunan tamlamaların, ikinci öğelerindeki yani tamlananlarındaki iyelik eklerinin, zamanla bu kelimeler ile bir daha ayrılmayacak tarzda kaynaşmış olması, kanımızca, bu ektaki kalıplaşmanın başlıca sebebi olmuştur.

İyelik ekindeki kalıplaşma ile meydana gelmiş olarak kabul edeceğimiz kelimelerden biri, bazı ses değişimleri ile birçok lehçe ve metinlerde bulabildiğimiz *gibi* < **kib* + *i* < **kib*, *kōb*, *kīp* 'ölçü, kalıp, denk' son çekim edatıdır (Özb. Gr. § 177; Ost. Gr. § 140 p; Anad. ağızl.). Bu edat Karh., Harz. Türkçelerinde, Codex Cumanicus'ta, Kitabü'l-idrak'te, Çağ. ve Özb. lehçelerinde *kibi*, Kary., Karç. Kaz. *kibik* < *kibi* + *ōk*: *at kibik* (*Kara Texte*, 192); Kaz. ayrıca hece kaynaşmasına uğramış *kūk* ve *kiik* (Çagatay, S. *Karaç.* not 288; *Hilfsv.* § 61); Eski. Anad. Türkçesi mahsullerinde *bigi gibi*, (*SVTM.* 8-4, 32-3; *TTS.* I, 96 v.b.), Az. *kimi*: *karışka kimi* (*Hakverdiyof*, 18-1), Anadolu ağızl. *gibi*, *kimi* (*DİAT.* 13-17 v.b.), *kibi* (*KD.* Trabzon 193-aş. 11), *kibin* (göst. e. 184-11, 332), *kimin* (*DİAT.* kars Erzurum 263; *Gaz.* III, 458), *çimin* (*DİAT.* Erz.-Kars, 197-20) şekillerindedir¹⁸

Doğu Anadolu ağızlarında *gibi*'ye muadil olarak kullanılan *teki*'nin (*DİAT.* 28, *Terekeme*) yapısı da böyledir: < *tek* + *i*.

Belirsiz sıfatlardan, soru zamirlerinden, bazı zarflardan v.b. kelimelerden 3. şahıs iyelik ekleri ile genişletilmiş şekillerde, bahis konusu ekler bazan bu kelimeler ile belirsizlik zamiri meydana getirecek tarzda kaynaşmaya uğramıştır: Kısasü'l-enbiya'da *kimi* 'kimi' (Faks. 108-17). Osm. *kimi* < *kim* + *i*, *kimisi* < *kim* + *i* + *si*, *biri* < *bir* + *i*, *birisi* < *bir* + *i* + *si*, Özb. *birisi* ve bazan, *bütünsi* şekline analog olarak *birsi* 'her hangi biri' (Özb. Gr. § 248), Osm. müşareket şekli *biri-biri* (*bir-birine* v.b.), *her biri*, *her birisi*, *hangisi*, Az. *hansı* 'hangisi', Alt. *qaysı*, *qayzı* 'aynı a.', *qajuları* 'hangileri', Özb. *qayısı*, *qaysı*, *her qaysı* 'her biri' (Özb. Gr. 88); Alt. *onçozi* 'hepsi' (*Prob.* I, 22-14; 'birkaçı', Az., Kary. *bunçesi* bu kadar', Tar. *bir munçesi* 'bir kaç' (*Prob.* VI, 8-27, 29), Özb. *niçesi* 'bir kaç' Özb. Gr. 88), Osm. *hepisi* < *hep* + *i* + *si*, Kuınk. *hárisi* 'her biri', *kob-u-sı* 'hepsi, çoğu' (Benzing, J., *Das Kumukische*, Fundamenta 400, § 3213), *bar* + *i* 'hepsi' (Nemeth, J., *KSz.* XII, 100); Tar. *bêri* 'aynı a.' (*Prob.* VI, 163-16) Barb. *barısı*, *barısın* (*Prob.* IV,

¹⁸ Daha başka örnekler ve yerleri için bkz. + *ça* eki, §. 10, ilâve: 2.

92-10), Yak. *barı* ‘hep, hepsi’, *tarıtan* ‘hepsi, tamamı’ (*Kosm.* IV, § 27) v.b. Üçüncü şahıs iyelik eki almış kelimeler içinde tek tük sıfat ve zarf olarak kullanılanlar da vardır. Eski Anad. Türkçesinde *artuklığı* ‘fazlasiyle, fazla olarak’: *cerahat erişti elem çekersiz sizden dahi olara erişti kim olar dahi sizcileyin elem çeküp incinürler, ammâ artuklığı size bunca sevaplar yazılır, anlara heman acıları kalur* (TTS. IV, 43, Leys. Ar.), *habere artuklığı söz kat-* (göst. y); Az. *artıklılığınca ma-ya vireceğim* (*Hakverdiyof.* 28-22), Tar. *köpinçe* ‘fazlasiyle’ (*Baskakof,* 88); Eski Anadolu. Tkç. iyelik ve verme hâli eki almış *kolayına* ‘başiboş, gelişi güzel, rastgele, kolay’ anlamlarındadır: *aşk ehli kolayına degüldür* (TTS. III ve IV, 532), Anad. ağız. *bu iş kolayına başarılmaz* v.b. Yine bu devir metinlerinde *nicesi* ‘nasıl? ne şekilde?’, *nice’ye* muadil bir tarz zarfıdır: *bu vechile nicesi olusar hâl* (TTS. I, 529, 530), *nicesi şabr ide* (KBD. 159-14). Anadolu ağızlarında tek tük, genişletilmiş *nicesin* ‘nasıl? şekli kullanılır:

nicesin koyam gidem

kalasın yana yana (DİAT. Kaçar 102-aş. 2). Verme hâli eki ile genişletilmiş olan *oncasına* kelimesi de, Gaziantep ağızında ‘o hususa gelince’ anlamında bir bağlama edatıdır: *oncasına bilgili bir adamdır* (Gaz. III, 521), aynı yerde *dibicesi* ‘neticesi, hâsılı kelâm’ anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki *hakkiyle* <*hakkı ile* ‘haklı olarak, alabildiğine’ ‘ölçüsüz, hudutsuz, plânsız olarak’, *sıcağı sıcağına* ‘hemen’, *günü gününe* ‘zamanında, derhal, hemen’, *körü körüne* ‘bilmeksizin, esasını anlamaksızın’ v.b. zarf takımlarının meydana gelişinde de, iyelik ekinin etkisi olmuştur.

Bunlardan başka, iyelik eki almış bazı kelimelerin sayı adları ile yaptığı tamlama hâlindeki birleşmeler de, örnek olarak Kökt. *tört yolu* ‘dört defa’ Osm. *bir yolu* ‘bir defa’, Kaz. *bir yulı*, Kazk. *bir colı*, Tar. *bir yola* ‘aynı a.’ (*Kosm* § 41); Balk. *üç katı* ‘üç defa’ *bir katı kıyım* ‘bir kat elbise’ v.b. sıfat ve zarf olarak kullanılan kaynaşmış şekillerdir.

İyelik eki almış kelimelerin bir kısmı da zaman zarfları meydana getirmiştir: Özb. *keçösi*, *keçesi* ‘akşamleyin’, *keçö keçesi* ‘dün akşam’, *kündüzi* ‘gündüzleyin’ (Özb. Gr. § 371; Wurm, S., *Das Özbekische*, Fundamenta, 502, § 3216), Özb., Tar. *bir küni* ‘bir gün, vaktiyle’ (göst. y.’ler ve Pritsak, O., *Das Neuigurische*, Fundamenta, 549, § 3216),

Tar. *her küni* 'her gün', *tünü gün* 'dün' (göst. y.), Özb. *ertesi kün*, Osm. *ertesi gün* 'bir gün sonra, yarın' (Özb. Gr. § 371). Türkiye Türkçesinde çokluk ekleri yanına gelmiş iyelik ekleri ile: *ağşamları*, *sabahları*, *geceleleri*, *bazıları* (bazan anlamıyla ve ağız özelliği gösteren konuşmalarda), *önceleri*, *sonraları* v.b. Eski Anad. Türkçesinde zaman zarfı olarak *yarındası* kelimesini bulmaktayız 'ertesi gün'; *yarındası bol olur*, *kız olur*, *birisi iki bahaya çıkar* (TTS. IV, 849 v.b.). Bazı Anadolu ağzlarında *devliki* <devir-ik+i<teğir- 'devir-, dönder-, çevir-, ve devlikisi' (Gaz. III, 207) = *devrisi* 'ertesi, bir gün sonra': *devrisi gün* (göst. y.), Karaağaç'ta *eñ-gücü* 'son olarak, nihayet' (*Ana I*, 125), Ankara'da *eñ-bitirimi* 'en sonunda' (göst. y.). Ayrıca bugünkü yazı dilinde, isim tamlaması hâlinde kalıplaşmış zaman zarfı olan *yıllar yılı* 'yıllarca' şeklini bulmaktayız: *yıllar yılı bu kadının yüzü bir tılsım gibi bana umut verdi* (Cumhuriyet Gazetesinden). Şor, Soy. *soñızı* <soñ+ı+ı+sı 'yarından sonra' (Kosm. IV, 815); karaç. *ķuru ķuruda* 'daima, devamlı olarak' <ķur+u<ķur 'kuşak' (Kosm. IV, § 41, *ķurun* 'zaman' için bkz. ve krş. *Zeitbest.* Turan, 1918, S. 93); Balk. *kün uzunı* 'bütün gün' (Kosm. IV, § 14), v.b.

İyelik ekinin kaynaşması ile meydana gelmiş kelimelerin önemli bir kısmı da, insan gövdesinin çeşitli parçalarını veya akrabalığı gösteren isimlerdir (bkz. *Kosm. IV*, § 1): Eski Tkç. *idi* 'efendi, sahip' fakat Kary. *ye+si* <ieye+si, Kmk. *yes* (bkz. *Kosm. IV*, § 3; *Stud.* 531, Anmk. 2; *Mater. Morph.* 98); Uyg. *egin* ~ Şor. *egini*, Sag. *igni* Koyb. Kaç *iñni* v.b. (*Kosm. IV*, § 8; *Mater. Morph.* 98); Kökt. *siñil* 'küçük kız kardeş' fakat Tar. *siñni*, Kary. T. *siñli* <siñil+i, Kazk. *siñli*, *sindi* (*Kosm. IV*, § 4; *Mater. Morph.* 98); Gagv. *burnu* 'burun': *dana burnusu*, *burnusundan* (*Kosm. IV*, § 7; *Mater. Morph.* 98); boynu 'boyun' (Doerfer, G., *Das Gagausische*, Fundamenta, 268, § 31/3217); Wb. Sag. *ebi* 'ev', Abak. *ebizin*, *ebizinde*, Şor *ügü* 'ev' (*Kosm. IV*, § 23) v.b.

Seyrek olarak I. şahıs iyelik eki ile kaynaşmış isimlere de rastlanır: Çağ. *küç+üm* / 'güç, kuvvet' (*Ost. Gr.* 124); Özb. *kökz+üm* 'göğüs' (Özb. Gr. § 48); Kaz. *kürk+em* 'güzel' (*Balıntı* 34) <*körk* 'şekil, suret' v.b.

Yukarıdan beri verdiğimiz örnekler gösteriyor ki, I. veya 3. şahıs iyelik eki ile kaynaşmış olan isimlerde, elcün kök ile kaynaşması yalnız bir şekil birleşmesinden ibaret kalmıştır. Bahis konusu ekler,

bu kelimelerde kaynaşmaya paralel bir anlam değişmesi meydana getirmemişlerdir.

Unvan ve hitap olarak kullanılan, 1. şah. iyelik eki almış bazı kelimelerde, bahis konusu ekler, artık kendilerinin o kelimeler içindeki ilk görevlerini kaybetmiş olup, sevgi ve hitap münansları sağlayacak şekilde kaynaşmaya uğramış görünüyor. Eski Türkçede *teñrim* 'haşmetmaap, majeste' (*M III*, 14-3), 'prens' (*Pfahl*. 10-12; *Alt. Gr.* § 55); *tarım* 'bir kadın ünvanı' (*Suv.* 137-18; *Alt. Gr.* § 55); *Osm. Tanrım!*, 'ey Tanrı!'; *oğlum!*, *kızım!* 'bir kimsenin oğlu ve kızı yaşındakiler için kullandığı hitap', *yavrum!* 'küçük ve genç yaştakiler için bir hitap şekli', *güzelim!:* 'bir hitap şekli' v.b.

III

SIFAT EKLERİNİN KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ VE KALIPLAŞMASI

§ 25. Kalıplaşma olayının etkisine uğramış kelimeler arasında, sıfat ekleri önemli bir yer tutar. Bilindiği gibi isimler önünde belirtme ve nitelendirme görevi alan sıfatlar, birleştikleri isimler ile birer tamlama kurarlar. § 24'te iyelik ekleri dolayısıyla de açıkladığımız gibi, dilde türlü sebepler ile bazan tamlama içindeki ikinci ögenin, yani ismin sözden atıldığı oluyor. Böyle hallerde ilgili ismi her hangi bir özelliği ile nitelendirme görevi alan sıfat da, o ismin bildirdiği kavramı kendi üstüne çekiyor (ellipse)¹⁹. Örnek olarak Osm. *alaca bez*, *alaca basma* > *alaca* 'alacalı bir cins basma'; Kazk. *calğan dünya* > *calğan* 'dünya' kelimelerini gösterebiliriz. İşte bu türlü kullanılışlar, özel ekler ile yapılmış olan sıfatlarda, sıfat ekinin kendi sıfatlık görevini kaybedip, eklendiği kelime ile, meydana gelen yeni anlamda ortaklık edecek tarzda kaynaşmasına yol açmıştır. Eliptik kullanılışların sebep olduğu bu tarzdaki kalıplaşmalar sonunda meydana gelen kelimelerin hepsi de artık birer isim değil eddir. Kalıplaşmaya uğramış başlıca sıfat ekleri şunlardır:

§ 26. +ça/ +çe v.b.: Küçültme sıfatları yapan bu ekteki kalıplaşma bol örnekler verir: A) Eski Anadolu ve Türkiye Türkçelerinde bunların yer adı olmuş şekillerine sık rastlanır: *Ilıca* 'Eskişehir yöresinde bir yer adı' (*Neşri*, 89-6), *Yeñice* 'Bursa yöresinde bir yer adı' (*Aş. Pşz.* 40-17), *Kabaca* (Türkiyede Meskün Yerler Kılavuzu, Zonguldak, Çoruh'a bağlı yerler), *Kızılca* (Türkiyenin pek çok yerlerinde, göst. e) v.b. Bunlara *Karluca* (*Neşri*, 243-2), *Kanlıca* 'İstanbulda bir semt', *Köklüce* 'Giresun'a bağlı bir yer' gibi yer adlarını da eklemek gerekir.

B) Lehçelerde belirli renk adlarından yapılmış küçültme sıfatlarının kalıplaşması ile meydana gelmiş olan kişi adları da vardır: Barb *Karaca* (*Prob. IV*, 262), Kırg. *Kökçö* (*Prob. V*, 7-28 v.b.); Batı Anadolu ağızlarında *Çakırca* 'Bir efe adı' v.b.

¹⁹ Türkçedeki *Ellipse* olaylar: için bkz. Çağatay, S., *Einige Ellipsen in Türk-Dialekten*, Ural-Altaische Jahrbücher, Bd. XXIX/3-4 (Wiesbaden, 1959), S. 231-239.

C) Örneklerine Çağ., Tar., Osm., Alt., Tel., Kaç., Koyb., Sag., Kmd., Şor, Kazk., Kırg., Kaz., Kary., Karaç. lehçelerinde rastlanan cins adları meydana getirir: Çağ. *alaca* 'pek karışık nakışlı bir cins iplik kumaş' (LC. 18; Pdc. 29); Kırg. 'bir çeşit yollu, pamuklu kumaş' (KS.); Anadolu ağz. *alaca* 'köy tezgâhlarında dokunan yerli bez' (AİAD. 202; Ana II, 5); Sivas 'örtü' (göst. y.), Gaziantep, Urfa, Nevşehir v.b. yerlerde 'bazı taneleri siyah, bazı taneleri henüz yeşil olan olmamış üzüm' (Ana II: DD I), Eski Anadolu Türkçesinde 'hilekâr' (TTS I, 26); yine Eski Anad. Türkçesinde *delüce* 'buğday aralarında biten siyah acı bir bitki' (TTS. IV, 201), Anadolu ağzlarında *delice* şekliyle bu anlam yanında 'çaylak' anlamını da bulmaktayız (Ana. I, 95, Malatya, Kayseri); *suluca* 'yüzde çıkan sulu bir çıban' (göst. e.); Tar. *kızılçê* (Baskakov, 123); Kırg. *kızılca* (KS. 471) ve *kızılşa* 'pancar' Çağ. *kızılça* 'kızamığa benzer bir cilt hastalığı' (Wb. II, 877), Kırg. 'su çiçeği' (KS. 471), Eski Anad. Tkç. *kızılca* 'allık' (TTS. I. 466; Wb. II, 877. A.B.C maddelerine giren başka örnekler ve fazla bilgi için bk. +ça eki §§ 86-94).

§ 27. +cık/+cik v.b. küçültme ekleri: Türkiye Türkçesinden şu örnekler gösterilebilir: *kızılçık* 'bir meyve adı', *yılancık* 'bir hastalık adı', *maymuncuk* 'kilitli yerleri açmağa yarayan bir âlet', *gelincik* 'lâle', *tatarcık* 'bir sivirisinek cinsi', Anadolu ağzlarında *kılçık* 'çayır diken'i' (Ana. I, 229) v.b.

§ 28. +çıl/+çil, +çın/+çin +çır/+çir, ekleri²⁰: Benzetme ve bir şeye düşkünlük gösteren sıfatlar türeten bu ekler, pek seyrek hallerde, birtakım hayvan isimleri de yapmıştır. Kaşg., Osm. *balıkçın* 'balığa düşkün, balık, yiyen bir kuş' (Div. Diz.; Wb. II, 1997; Zenk. 171); Kaşg., Eski Anad. Tkç. *balıkçır* Çağ., Kaz. *balıkçıl* 'boz renkli bir kuş' (Kelile 110; Pdc. 154; Ost. Gr. 94); Çağ. *bağıçıl* 'yaban güvercini' (Pdc. 154); *sıçançıl* 'doğan kuşu' (göst. e. 365); Osm. *tavşançıl*, Çağ., Kaz. *tuşançıl* 'kartal' (göst. e. 234; Kosm. III, § 13; Ost. Gr. 94) v.b.

§ 29. +man/+men mübalâğa ve benzetme eki: *Akman* 'Gici yüzde bir oymak adı' (Atalay, B., *Türçemizde +men/+man* S. 35 Aristof'

²⁰ Bu ekler, kullanılışları ve yapıları hakkındaki görüşler için bkz. Bang. W., V. *Briefe*, UJb. X, 20; Ramstedt, *Korean, Grammar*, 182; SKE, 31; *Form*. 240; Poppe, StO. 19/5, S. 21; *Mater. Morph.* 95.

tan aktararak); Osm. *kara + man* 'çok kara> bir cins koyun';²¹ şabıs adı: *Karamanoğlu Mehmed Bey*; *Türkmen* 'çok kuvvetli>Oğuz grubundan bir etnik zümrenin adı'; Osm., Çağ. *kölemen* siyasi bir Türk zümresinin 'adı'; *kösemen* 'sürünün önünde giden ve çok tos yapan koç'; *Dikmen* Ankara'ya bağlı bir köy'; Kaz. *çıtırman* 'çalılık' (*Mater. Morph.* 107; *Balint* 30; § 7); Karaç. *çalman*<*çalı + man* 'çit, çit duvar' (Ksz. X, 97; *Suffiksi* 26, § 8) v.b.

§ 30. *-kağ/-kek,-ğak/-gek*: Eski metinlerde ve doğu lehçelerinde *-kağ/-kek -ğak/-gek* şekillerinde bulunan, Güney-batı lehçelerinde de *-ağ/-ek* şekillerine girmiş olan bu ek, I) bir taraftan bir alışkanlığı ve fiilin bildirdiği oluşu çokça yapanı (frequentative) gösteren sıfatlar ve sıfat olarak kullanılan faaliyet isimleri türetir: Çağ. *kaçğak* 'kaçak', Rbg. *tezgek* 'kaçak' fakat *kaçğak* 'asker kaçacağı olan kimse' (Ost. Gr. § 52 a; *Mater. Morph.* 125) Tar. *çüçügek* 'korkak, ürkek' <*çüçü-* 'kork-, ürk-', (Bang, W., *Monog.* S. 33, not I); Tel. *suzāk* 'susuz' (bk. ve krş. göst. e. § 25, not I) Osm. *kaçak*, *korkak*, *ürkek* v.b.

2) Bir taraftan da, a) soyut isimler, b) somut bir nesneyi gösteren organ, âlet, bitki ve yer adları yapar: a) Uyg. *yulğak* 'parlaklık'; *içkek* 'kan emen, vampir' (*Alt. Gr.* § 114; *Anal. İnd.* 20 'şeytan'); ikiz kelime şeklinde *yek içkek* 'şeytan, (TT I, 38, 166; V, 84-97 v.b.); Kaşg. Çağ. Tar. *bezgek*, Kary. *b'ez'g'ak* 'titreme, titretici hastalık, sıtma' (*Div. Diz.* 87; *Sufiksi* 83, § 14/5); Kom. 'ateşsiz humma' (*KW.* 57, <*bez-*; Çağ. *kurğak* 'kuraklık'<*kuru-* (Ost. Gr. 104/c) v.b.

b) Orta Tkç., Kazk., Sag., Küer., Kaç., Koyb. *orğak* 'orak', Çağ., Osm., Az., Krm., Barb. *orak*, Kaz., Başk., Tob. *urak* 'aynı a.' (*Mater. Morph.* 125); Çağ., Tel. *kapğak kapğak*, Osm. *kapak* 'kapak, örtü', Çağ. *kürgek*, Osm. *kürek*; Çağ. *kudurğak* (göst. y.) (Ost. Gr. 104/b, MW.) 'uzun etek, kuyruk', krş. Eski-Tkç. *kuduruğ*, Osm. *kuyruk*; Çağ. *tirsgek* 'dirsek' (göst. y.), Osm. *dirsek*; Eski Tkç., Çağ. *kamğak* 'sarımsak'; *yapırğak*, *yalpurğak* 'yaprak' (Bang, Ksz. XVII, 12); Osm. *yaprak*, Çağ. *yapuşğak* (Ost. Gr. 104/b), Kaz. *cabışğak*, Tob. *yebişkek*

²¹ + *man*/+ *menekinin* değişik özellikleri ve örnekler için bkz. ve krş. *Sufiksi* S 26, 27, § 8; *Mater. Morph.* S.107, 135 /36; *Balint*, Gramer Bölümü 30, S. 37; *Deny*, 326 27; Räsänen, *AASc Fenn.* B 27; Ramstedt, *SKE*, 582;

'sarmaşık' (*Sufiksi*, 83); Wb. Çağ. *turğak*, Eski Anad. *turaḥ* (SN. § 190), Osm. *duraḥ* 'durak' v.b.²²

-ğak/-gek (v.b.) ekinin yukarıda 1. ve 2. maddelerde göstermeğe çalıştığımız iki ayrı türetme eki niteliği dikkatle incelenir ve Türkçede sıfatların kolayca isimleşme özelliği taşıdığı da göz önünde bulundurulursa, bu ekin ilkin sıfat ve sıfat olarak kullanılan faaliyet isimleri yapan bir ek olduğu kabul edilmelidir. Onun belirli bir varlığı veya nesneyi gösteren adlar türetmesi, daha sonraki bir evreye ait görünüyör. Bu ek ile yapılmış olan adların gerek taşıdıkları anlam, gerek aynı ek ile yapılmış sıfat ve faaliyet isimleri ile olan ilgi derecesi, bunların yine eliptik kullanılışlar yolu ile, herhangi bir niteliğin, o niteliği taşıyan belirli bir nesneye ad olacak şekilde kalıplaşmasından oluştuklarına işaret etmektedir. Örnek olarak, Anadolu ağızlarında *kayak*/+*kay-ğak* 'kaygın, kayan' anlamındadır. Fakat yine osm. *kayak* 'kışın kar üzerinde kaymak için kullanılan bir spor aletidir'. Ancak, 'şu var ki, -ğak/-gek v.b. ekler üç beş kelimedeki kalıplaşıp kalmamış, bazı lehçelerde daha ileri bir evreye ulaşarak, başka adlar da türetebilecek işlek bir ek niteliği kazanmıştır (krş. Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi*, S. 167-ağ/-ek).

§ 31. -ğın/-gin, v.b.: Türk dilinde eskiden beri işlek olan ve yeni lehçelerde ünlü ve ünsüz uyumuna göre sekiz ayrı şekil alan bu ek de iki yönlüdür: 1) Fiilden büyültme ve aşırılık derecesi gösteren sıfatlar yapar, Uyg., Çağ., Kum., Osm. *tutkun*, Kary, *tutḥun* 'tutkun' (*Sufiksi*, 81, § 13); Çağ. Osm., Kum. *uçkun**, Kary. *uçhun* (göst. y. krş. Kw. 263 te 'kıvılcım' anlamıyla veriliyor); Tob. *tolğın*, Kırğ. *tolkın*, Kary, *tolğun*, Osm. *dolğun* (göst. y); Osm. *azgın*, *bczgin* v.b.²³).

²² Ekin türlü kullanılışları ve başka örnekler için bkz. Brockelmann, C., *Mahmud al-Kaṣṣari über die Sprachen und Stämme der Türken*, KCs. A. I, 31; Melioranskij, *Kurze Grammatik der kasak-kirgis Sprache*, S. 65; Poppe, N., *Suff. im Mong. KSz.* XX, 117, 92; Ramstedt, *Zur Verbstammbildungslehre, der mongolisch-türkischen Sprachen* JSFOu. 28/3, 15, 16; *Alt. Gr.* § 114; *Sufiksi*, 82, § 14; *Ost. Gr.* 104, S. 52 /b; *Mater. Morph.* 125; *Bang. W.*, *Stud.* II, 926; *Deny*, Mansuroğlu, *Çarh.* § 82; *SVTM.* § 120; *Ergin M.*, *Türk Dil Bilgisi*, s. 155, 167. v.b.

²³ Ekin yapısı hakkındaki türlü görüşler için bkz. Böhtlingk, O., *Zur Türkisch Tatarischen Grammatik*, MAs. I (1849-1852), S. 118; Brockelmann, C., *Zur Grammatik des Osmanisch Türkischen* ZDMG. 70, S. 207, 208; *Ost. Gr.* 113, § 48; *Bang. W.*, *UJb XIV*, § 199; *Monog.* 43; *Ramstedt*, *MSFOu* 67, S. 264; *Form.* 149; *Sufixe* 81, § 13; *Deny.* § 866; *Mater. Morph.* S. 130.

2) Aynı ek, bazan şiddet ve felâket fikri de bildiren somut ve soyut isimler de (substantif) meydana getirmiştir: Uyg. *tirgin* 'yığın' <*tir-* 'topla-, bir araya getir-'; Kaşg. *sürgün* 'rengi kara, dikenli bir dağ ağacı' (*Div. Diz.* 554); Çağ. *bıçkın* 'bıçkı, testere' <*bıç-* 'biç-' (*Ost. Gr.* 113, § 48); Kum., Çağ., Osm., Kazk., Kırg., Alt. v.b. *salkın*, (*Mater. Morph.* 130); Özb., Osm. *başkın* 'birdenbire yapılan hücum' <*bas-* (*Özb. Gr.* 41-2; *Deny*, § 866); Osm. *bozgun* 'yeniliş, hezimet' Kary. *solkın* 'soğuk rüzgâr' (*Ost. Gr.* 114, § 48; *Sufiksi* 82, §, § 13/5; (*Mater. Morph.* 130); Özb., Osm. *başkın* 'birden bire yapılan hücum' <*bas-* (*Özb. Gr.* 41-2; *Deny*, § 866); Osm. *bozgun* 'yeniliş, hezimet' (*Deny*, göst. y.), *yangın*, *kırgın* 'veba', *vurgun* 'yara, süreklilik, avı, oyunda yalnız başına birkaç kişi ile oynama', Anad. ağızl. *engin* 'nezle, nezleden ileri gelen burun tıkanması'; Kaşg., Kum., Kıpç., Kırg., Çağ. *tizgin*, Alt., Tel. *tiskin*, Osm. *dizgin* 'at dizgini' <*tiz-* 'sıraya koy-, diz-' (*Div. Diz.* 628; *Sufiksi*, göst. y.) v.b.

Yukarıdaki paragrafın 2. maddesinde gösterdiğimiz, *-gın/-gin* v.b. ekler ile yapılan bu isimler, *-gın/-gin* sıfat eklerindeki görevin her hangi bir nesneyi gösterecek tarzda bir kullanılış özelliği kazanması ile meydana gelebileceği gibi, bunlar içinde, kısmen, *-k-* ile genişletilmiş şiddetlendirme fiillerinden *-n* ile türetilmiş isim olanlar da bulunabilir. Böylece, burada da birbirinden ayrı ekler ile türetilmiş olan isimlerin zamanla meydana gelen şekil birliği dolayısıyla birbirine karıştırılmış olması keyfiyeti dikkatten uzak tutulmamalıdır.

IV İSİM - FİİL EKLERİNİN KALIPLAŞMASI

§ 32. Sıfatlardaki kullanılış şekil ve özelliklerinden ileri gelen kalıp laşma olaylarımız en güzel örneklerini, bize isim-fiiller (participium) vermektedir. Geçici isim olarak kullanılan ve kendilerinde zaman gösterme, olumluluk, olumsuzluk ve meçhullük gibi nitelikler de bulunan isim-fiiller, kalıplaşmaya uğradıktan sonra, artık bu özelliklerini büsbütün kaybetmiş olduklarından, kalıplaşma olayı bu kelimelerde kendisini pek açık olarak hissettirmektedir. Bu gruba sokabileceğimiz en önemli ekler şunlardır:

§ 33. *-duğ/-dük, -dık/-dik* v.b.: İsim-fiil olarak Türkçenin her devrinde ve her lehçesinde işlek olan bu ek, somut ve soyut anlamlı bazı adlar da meydana getirmiştir: Uyg. *umduğ* 'ümit' <um-; *konduğ* 'ikamet, yerleşme' <kon-; *kösedük, küsedük* 'arzu' <küse- 'arzu et-' (Alt. Gr. § 108); çağ. *çapduğ*, 'teçhizat, süs' (Ost. Gr. 99, § 44 a); *bastuğ* 'yakın ilgi, dostluk' (göst. y., kelimenin at örtüsü anlamı için bk. ve Krş. Bang, W., *Btűw.* S. 293, not 8 ile); *astık* 'askı', kadınların saçlarına taktıkları ziynet eşyası²⁴ Kıpç. *yanduk* 'yangın' (Ost. Gr. 99, § 44 a); Alt., Tel. Kaz. v.b. lehçelerde *kaldık* 'kabıntı, artık', Kary. *kaldık* 'nesil, ahfad' (Balint, 27; Sufiksi, 102, § 29; Mater. Morph. 121); Kary. *siydik*, Alt., Kırg., Osm., çağ. *sidik* 'idrar' <siy- 'işe-'; Eski Anad. Tkç. *yastuk* (SVTM. 93, § 140/2); Osm. *yastık*, Kary. *yastık* <yat- (?) (Houtsma 20; Sufiksi, 102, § 29); Yak. *sıttık* 'yastık' <sut- 'yat-'; Kary. *tuvduğ* 'kız kardeş' (göst. y.) v.b. Türkiye Türkçesinde pek bol kullanılan *tanıdık*, *bildik* 'tanınan kimse, ahpap' kelimeleri ile, daha çok ağızlarda yer almış bulunan eş anlamlı *bildik gördük* 'aynı' a. ikiz kelimesi de, bu gruba sokabileceğimiz güzel örneklerdendir.

§ 34. *-mış/-miş, -muş/-müştü*: Bu ekin kaynaşması ile oluşmuş isimler pek azdır: Uyg. *ögmüş* 'metih, övgü' <ög- 'öğ-' (Alt. Gr. § 122); Eski Anad., Osm., Kary. *yemiş*, Alt. *yemiş*, Kaz. *yimüş* 'meyve', Çuv. *şimüş* 'yiyecek' (SVTM. § 140/3; Sufiksi, 101, § 28; Mater. Morph.

²⁴ LÇ'da verilen *astık* şeklinin imlâsında bir yanlışlık olsa gerek. Krş. Sufiksi 102, § 29 ile.

137); Kaz. *kılmış* 'iş' (*Balint*, 31); Osm. *dolmuş* 'taksinin doluncaya kadar müşteri alması'; *Durmuş* 'özel ad'; Kaz. *tornuş* (*Balint*, 31). Kazk. *turmuş* (Kotwicz, SJA, 261), Tkm. *durmuş* 'hayat' (Benzing, *Verbf.* 38); *geçmiş* 'mazi'; Tkm. *bolmuş* 'olay, hâdise'; *yazılmış* 'mukadderat, alın yazısı' (Benzing, göst. y.).

§ 35. *-ğan/-gen*: Eski ve Orta Türkçe ile bugünkü Doğu ve Kıpçak lehçelerinde işlek olan bu isim-fiil ekindeki kalıplaşma nisbeten fazla örnekler veriyor:

Kutadgu Bilig'de Tanrı'nın niteliklerinden birini göstermek üzere, sıfat olarak pek bol kullanılan *uğan* 'muktedir, kazdır' <*u-ğan*, isim-fiili (*uğan teñri*, *uğan bir Bayat* v.b.), Atebetü'l-hakayık'ta artık yalnız başına Tanrı kelimesinin yerini tutmuştur: *yarattı ol uğan tünüñ kündüzüñ* (63-64). *uğan*, Kitabü'l-idrak'te de aynı anlamdadır (S. 61 *oğan*. Bu kelime hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Ateb.* 120, not. 13.). Eski Anadolu Türkçesinde *gömülgen* 'bataklık' <*gömül-*: *yolda bir gömülgen vardı*, *Şenzeba ol gömülgene düşdi* (Kelile, 125, 159); Kaşg. *yoğurğan* 'yorgan', Kum. *yavurğan*, *yourğan* (*KW.* 126), Ettuh., Houtsma, Wb. Krm., Az., Osm. *yorgğan* 'Alt. *yürğan*, Balk. *cuurğan* 'yorgan'; Çağ. *yapurğan* 'yaprak', Deny, *yapurğan* 'çiçeğin tüveycindeki yaprakların her biri' (§ 865). W. Bang. 'yorgan' anlamına gelen türlü şekilleri <**yaburğan* <*yap-* 'ört-' köküne bağlamak eğilimindedir (Bkz. *Stud.* III, 1240; *Kosm.* I, 26 not 2). Bunlardan başka Kaşg. *kazğan* 'çakıl, taş parçası', başka lehçelerde 'kazan'; Doğu Türkçesi *yalğan*, Osm. *yalan* 'yalan', fakat Kazk. *calğan* 'dünya' (bkz. *Ellipsen*, 235 § 10); Wb. Tel., Alt., Soy., Sag., Koyb. *alğan* 'kadın, karı', Osın. *yıldırğan* 'yıldırım' (*Deny*, § 865) v.b. Anadolu ağzlarında *ergen* 'delikanlı, evli olmayan kimse' (*KD.* 319; *Ana* I, 126; *AAT.* 219) v.b.

-ğan/-gen ekinin kaynaşması ile oluşmuş kelimeler içinde, yukarıda gösterdiğimiz türlü somut ve soyut isimlerden başka, bitki, hayvan ve kuş adlarına da rastlanmaktadır: Kaşg. *tuturğan* 'pirinç, düğü', İbni Mühennâ, Kitabü'l-idrak, Ettuhfetü'-z-zekiyye'de *tuturğan* 'pirinç' <**tutur-* 'tuttur-, yapıştır-' (krş. *Div. Diz.* 663 *tutur-ğu* 'buyurulması ve tutulması hakkı olan şey', 662 *tutr-uğ* 'vasiyet', anad. ağzl. *tutur-uğ*, *tutr-uğ* 'ateş yakarken ateşi tutturmak için kullanılan çıra, ot, kağıt parçası gibi şeyler'); Kökt., Uyg. *tabuşğan*

(Tq. T2 XLIV), Wb. Ot., Çağ. *tauşkan*, Osm. *tavşan* Kıpç. *tauşan* (Houtsma, 85) <*tabış->çağ., Osm. *tawuş-* 'sıçra-, zıpla-' (bk. Bang, W., *Btiw.*, 298, not 19); çağ. *taygan* 'kayarcasına çabuk koşan bir cins maymun' (*Ost. Gr.* 105/1); Osm. *çırgan*, *çıgırkan*, *çağırtkan* 'başka kuşları getirmek için avcılarının kafese koyup öttürdükleri kuş'; *göçgen ve (göçen)* 'ada tavşanının yavrusu' (Deny, § 865) v.b.

-*ğan/-gen* ekini taşıyan isimler içinde, -*ğan/-gen*, -*kan/-ken* mübalâğa sıfatlarından (*çalışkan*, *sokulğan*) isimleşmiş oldukları izlenimini veren örnekler çoktur. Fakat, artık birer ad hâline gelmiş bulunan kelimelerde bu ekleri birbirinden ayırmak kolay olmuyor. Diğer taraftan, bugün artık eski -*ğan/-gen* isim fiil ekinin gördüğü görev ile, -*ğan/-gen* v.b. mübalâğa sıfatları arasındaki görev ayrılığı kesinleşmiştir. Ancak, menşede bu iki eki de birbirine bağlayan görüşler vardır. W Bang, -*ğan/-kan* eki ile yapılmış mübalâğa sıfatlarını da, aslında birer isim fiil olarak kabul etmektedir. Bang'ın görüşüne göre, bunlar isim fiilliklerini kaybetmek suretiyle sonradan, fiilden yapılmış âdi sıfatlar sırasına geçmiştir. Bang, Osmanlıcadaki *unutkan*, *yapışkan* *alınğan* v.b. kelimelerdeki ek başında bulunan *ğ/-k-* seslerinin düşmemiş olması koyfiyetini, bu kelimelerdeki -*ğan/-kan* eklerinin menşede isim-fiil olduklarının artık büsbütün, unutulmuş olması ile izah etmektedir (*Monog.* 41; Krş. *Mater. Morph.* 126; Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi*, S. 168, 169.) Bu düşünceleri dikte alırsak, -*ğan/-gen* isim-fiil, fiilden yapılmış âdi sıfat ve isim eklerinin özgür bir konu hâlinde ve birarada işlenmesi, bu ekler arasındaki birbirine geçiş evrelerinin ve tarihi gelişmenin tesbiti bakımından isabetli olacaktır.

§ 36. -an/-en (<-ğan/-gen) ünlülerden sonra -yan/-yen :

Genel olarak Güney-batı lehçelerine mahsus olan bu isim-fiil eki, hareket ve iş gösteren aksiyon isimleri de (nomen actoris) yapıtından, kalıplaşması daha kolay olmuş; böylece, herhangi bir hareket ve işi yapma özelliği bulunan birçok somut isimler meydana getirmiştir. Bu eki taşıyan isimlerin bir kısmı da, eski -*ğan/-gen* eki ile türetilmiş olup, ek başında bulunan *ğ/-g-* sesinin düşmesi ile sonradan -an'lı şekle girmiş olmalıdır:

Uyg., Kum., Osm., Az., Krm., Krg., Kary. *yılan*, Kaz., Karaç. *cılan* 'yılan' <Alt., Leb. v.b. *yıl*, Kaz. *cıl*- 'kay-' (Bkz. Bang, W.,

Ksz. XVII, 127-8, § 15; *Sufiksi*, 76, § 10); Çağ. Osm., Kary. Karaç., Alt. Sag., Kırg., *ayran* 'ayran, sulandırılmış yoğurt', <*ayır-* (*sufiksi*, göst. y.); Osm., Çağ., Kary., *kazan*, Kıpç. *kazğan*, Çuv. *har-an* 'kazan' <*kaz-* (Göst. y.); Osm., Kary. *tavşan*, *tauşan* (*tavışkan* v.b. için bkz. § 38'e); Kary. *aslan* 'kâr, yüzde' (<**asıl-an*, Karayımca'da *ş>*s değişmesi dolayısıyla *aşıl-an* ve *r~l* olayı ile <**aşır-* 'artır-, çoğalt-' fazla bilgi ve başka örnekler için bkz. *Sufiksi*, 77 § 10). Osmanlıcada *düzen* 'hayat, dirlik, yaşamada inztizam, *döven*, *düven* 'harmanda buğdayın başağını samanından ayırmak için kullanılan âlet'; *kıran* 'salgın hastalık' v.b. kelimelerini buluyoruz. *kıran* kelimesi Anadolu ağızlarında başka anlamla da kullanılmaktadır: 1) Diyarıbakır'da 'mimarların taşları yontan âleti', 2) Menteşe v.b. yerlerde 'hastalık': *hayvanlara kıran girdi* (*Ana. I*, 2131) v.b. Türkmencede *evreden* 'öğretmen' (Benzing, *Verbf.* 47) v.b. Eski Anadolu Türkçesinin bazı eserlerinde Orta Türkçedeki *uğan* karşılığında *yaradan* 'tanrı' <*yarat-* kelimesi yer almıştır (*SVTM*, § 140/1)²⁵. Gerek bu devir metnlerinde, gerek Türkiye Türkçesinde ve bilhassa Anadolu ağızlarında, birleşik fiillerden kalıplaşmış birtakım müşahhas isimlere de rastlanır. Hattâ, bunlar içinde birleşik ses taklidi fiilden gelenler de vardır: Eski Anad. Türkçesinde *küp-düşen* 'tavşancıla benzer bir kuştur' (*TTS. IV*, 559). Aynı kelime bugün Isparta, Kayseri v.b. yerlerde 'yakarca, tatarcık', Kayseri'de 'bir cins kışık iri armut' anlamlarındadır. Eski Anad. Tkç., Osm. ve Anadolu ağızlarında *et yaran* 'dolama' (*TTS. IV*, 315); Konya'da *şıp-düşen* 'kapı zembereği, kapı mandalı' (*Ana I*, 360); Isparta, Karaağaç *yere-geçen* 'havuç', Denizli'de 'sarı ot' (*Ana I*, 424); Mecitözü *yer-yaran* 'mantar' (göst. y). Sivas, Harput *atulan* 'şelâle' (göst. e. 17) anlamlarındadır. Bu kelimelerdeki kılplaşma olayı, yukarıda verdiğimiz ve kökleri az çok unutulmuş bulunan *ylan*, *sıçan* ve *ayran* kelimelerindekine nisbeten çok daha açık olarak kendini göstermektedir. Örnekler içinde mecazlı kullanılışlar yolu ile, âdi sıfat hâline gelmiş olanlar da vardır; Çankırı *kaz-güden* 'kaba' (*Ana I*, 252); Malatya, Ankara *lap-basan*, *tap-basan* 'patavatsız'. Bunlardan başka bazı ağızlarda 'bakiyye, arta kalan' anlamında

²⁵ C. Brockelmann'ın *Ost. Gr.* 260, §. 199'da *yağ-ın* 'yağmur', *boğ-un* 'boğum' gibi isimleri, ablaut'a uğramış *-an/-en* isim-fiil şekli olarak vermesi yanlıştır. Fiilden *-n* eki ile türetilmiş olan bu isimleri, *-an/-en* isim-fiil ekinden kaynaşmış örnekler ile karıştırmamalıdır.

bir isim hâline gelmiş bulunan *galan* < *kal-an* kelimesi (AAT 222), Yozgat, Kayseri, Ankara, Menteşe, Kırkağaç, Teke v.b. ağızlarda *kalan* ve *galan* şekilleriyle 'bundan sonra, artık, yâhu! anlamlarında gerçek bir tarz zarfı ve ünlem olmuştur: *kalan gitmiş gelmiyor*;

Mısra sultan etsen istemem kalan

dost ağlayıp düşman güldükten kelli (Ana I, 197; AİAD 241: *galan*, *galan-gali* kelimeleri).

§ 37. -^or: Taşındığı özellik dolayısıyla, -*an*/-*en* gibi -^or de kolayca kalıplaşabilen bir isim-fiil ekidir.

Zaman gösterme v.b. niteliklerini kaybederek kaynaşıp kalıplaşmış -^or'li kelimelerin önemli bir kısmı âdi sıfat hâline gelmiştir. Hattâ bu kelimelerin bazıları da, hem sıfat hem ad hükmündedir.: Uyg. *uçar* 'uçucu uçan', *sewer* 'sevimli' (Alt. Gr. § 150), Kaz. 'sevgili, dost': *severim* 'sevgilim'; bir *sever dâdesi* 'sevgili dadılarından biri' (Ost. Gr. § 181 /C), Kary. *suvar* 'aynı anlamda sıfat ve isim olarak': *suvar oğlum* v.b. +*ça* eki ile genişletilmiş: *s'uv'arça* 'sevgili' anlamında isimdir (Kara Takte, 252). Yine Kary. *kauşar* 'yıkılmış, parçalanmış' (< *kauşa-* < Uyg. *koğşa-* 'zayıfla-, dağıl-'; Eski Anadolu metinlerinde *yarar* 'kahraman, cesur, muktedir, işe yarar': *yedi sekiz biñ yarar nâmdâr* (TTS. IV, 846); Osm. Kaz. Kary. *kaynar* 'çok sıcak': *kaynar su* v.b. Çağ. öter 'fânî, geçici' (Babn. 29 a-53); *yaşar* daimâ sayı adları ile birlikte kullanılan bir sıfattır. 'yaşında' anlamını verir: *bir yaşar oğlan* (Şec. 14-12); *otuz toköz yaşar irdi* 'otuz dokuz yaşında idi' (Babn. 6 b-64). Bu kelime Karayım lehçesinde 'ebedî' anlamı ile yerleşmiştir. Kaz. *yeşer* için bkz. Paasonen, JSFOu XIX/2, S. 42. *Yaşar* kelimesinin Osmanlıca'da erkek ve kadın için yalnız özel ad olarak kullanıldığı bilinmektedir. Yine Osmanlıcada 'çok yiyen' anlamında bir sıfat olan *obur* kelimesi de (< Uyg. *op-* 'yut-, çekip yut-'), başka bazı lehçelerde değişik anlamlarda ad olmuştur. Zajaczkowski, bu kelimeyi Uyg. için 'besleyen kadın',²⁶ Kary., Karaç. lehçeleri için 'cadı', Osm., Kırım lehçeleri için 'cadı, kötü ruh' anlamları ile vermiştir (Sufiksi, 99, § 27). Harezmi alanına giren bazı eserlerde görülen *meñzer* < *beñze-* 'benze-' isim-fiili ile (Anom. 8 b-7), Hârezmi, Çağ. ve Kıpçak

²⁶ Yazar, örneği hangi metinden aldığını kaydetmiyor. Biz metinlerde kelimenin bu anlamına rastlayamadık.

metinlerinde yer alan *okşar* (LÖ. Miraç. 161-21; *Kid.* 176, § 94), Kary. *uşar* <*okşa*- ‘benze-’ (Sufiksi, 99, § 27) şekilleri de kalıplaşmaya uğrayarak, *teg* v.b. son çekim edatlarının yerini tutmuşlardır.

Türkmencede *+lı* / *+li* sıfat eki ile genişletilmiş ve yine sıfat olan *-°r*’li örneklerle rastlanır: *üverli* (<*üv-er-li* <*öğ-*-), ‘takdire değer’, *yararlı* ‘yararlı, Türkiye Tkç. ile ortak, anlamlıdır’, *kalırlı* ‘kalabilecek’ (Benzing, J., *Verbf.* S. 33); Türkiye Türkçesinde *değerli*, *değersiz* v.b.

Çağ. halk dilinde *körmes* ‘kör’, *tükenmes* ‘daimi’ ebedi, Osm. *yaramaz* ‘hasarı’ v.b. örneklerde görüldüğü gibi, bazan kalıplaşma olayı, olumsuz *-maz* ekinde de kendini gösteriyor.

§ 38. *-°r* ve *-maz* ekleri eski metinlerde ve lehçelerde, yer yer, kalıplaşmış birtakım isimler de meydana getirmiştir: Uyg. *tiler* ‘bir cins çekirge’ <*tile*-‘iste-’; *öğdir* ‘metih’ <*ög-üt*- ‘methettir-’ (Alt. Gr. § 128); Kutadgu Bilig’de *toğar* ‘doğu’, *batar*, *kün batar* ‘batı’: *toğardın ese keldi öndün yili* (23-63);

kayısı toğardın tutar miñ tañuğ

kayısı batardın tapuğçı anuğ (27-99); *teprenür* ‘yaratık, canlı’; *uçar* ‘kuş’ (göst. e.; Ost. Gr. § 181/c) v.b. Bu kelimeler arasında, aslında bir isim fiil olduklarını büsbütün unutturmuş olanlar da vardır: Eski Anad. Tkç. için (bkz. SVTM. § 104, 141/1, 2.; *kar* <*kar*; *biñar* <*biñ-ür*; *tavar* <*tav-ar*); Osm., Krm. *çukur*, Kum. *çuğur* (Kw. 77), Kary. *çuğur*, *juğur* ‘çukur’ <*çok*- ‘kaz-’, Kaz. *çokı*- ‘kuşun gagası ile kaz-’; Kary. *çatır* Osm. Az. v.b. *çadır* ‘çadır’ <*çat*- ‘uçlarını yukarıda bir noktada birleştirerek bağla-’ krş. Osm. *silâh çat*-, Anad. ağzl. *alnını yazma ile çat*-, Kary. *yabunur* ‘yorgan’ <*yab-ın*- ‘örtün-’ (Sufiksi, 100, § 27); Alt., Kaz., Kum., Uyg., Osm. Az. v.b. *kömür*, Kaz. *küm-ir*, Kary. *k’om’ur* ‘kömür’ <*köm*- ‘kül ya da toprak içine göm-’ (göst. y); *konar* ‘misafirhane’ <*kon*- ‘kon-, gecele-’ (göst. y.); Çağ., Osm., Tkm. *açar* ‘anahtar’ <*aç*-, fakat krş. bazı Anad. ağızlarında ‘turşu, aparetif’ (Ana I, 2); Çağ., Krm., ‘Osm. *keser* ‘keser’ <*kes*-, Çağ. ve Anad. ağzl. *köçer* ‘göçebe’ (LÇ., Ana I, 148, 247); Türkiye Tkç. *çukar* ‘menfaat’; *gelir* ‘varidat’; *gider* ‘sarfiyat’; *tutar* ‘yekûn’; *değer* ‘liyakat’; *yazar* ‘muharriir’ v.b. Bu şekildeki kalıplaşmış isimler Anadolu ağızlarında da boldur: Yazı dilimizde ‘ateşte, bir mil üzerinde dönerek kızaran et’ anlamını veren *döner* kelimesi, Çorum ve Tokat ağızlarında ‘tabanca’ (AAT. 216; Sıw. Tok. 229), Avşar ağızında

'eteklik' anlamı ile yerleşmiştir. Son ağızda *yanar döner* 'güvercin göğsü gibi bir cins pırlıtlı ve menevişli kumaş' (*Ana I*, 109); Gaziantep'te *atar* 'cür'et, cesaret' anlamlarındadır (*Gaz. III*, 55; *DD.*). Daha pek çok örnekler verebileceğimiz bu gruba, son olarak, gerek yazı dilinde, gerek Anadolu ağızlarında genel bir kullanılışı olan *düñür*, *dünür* (<*tüñ-, tüg- 'bağla-, birleştir-') (*Ana. I*, 112, 113. Krş. aynı yerdeki *düñüş* 'dünür' ile) kelimelerini de sokalım.

-maz/-mez ile: pek az örnek tesbit edebildik: *kaşık-atmaz* 'hamur işi bir yemek cinsi' (*AIAD*. Düzce 270); *Gün-görmez* 'yelken bezini sağlamlaştırmak için iç tarafından geçirilen ipler' (göst. e. İstanbul, 155); özel ad olarak *Solmaz*, *Korkmaz*, *Yılmaz* v.b.

+lık/+lik mücerret isim yapma eki ile genişletilmiş olan -^or ve -maz isim-fiillerinde de artık bu ekler, isim-fiil olma özelliklerini yitirmişlerdir; Rabguzî'de *tegerlik* 'değer, liyakat' (*Schink*. § 98); Kaz. *öltürürlük* 'öldürme'; *unuturluk* 'unutkanlık' (*Ost. Gr.* § 181 f Anm.); Osm., Tkm. *yeterlik* 'kifayet' (*Wb. III*, 360; Benzing, J., *Verbf. S.* 33); *yararlık* 'kahramanlık' (*Verbf.* göst. y.); Tkm. *yurtbasarlık* 'emperyalizm' (göst. y.); kary. *kavşarlık* 'kayıp, imhâ, yıkım' <Kaz. *kauşa*-<Uyg. *koğşa*- 'zayıfla-, çözü-') (*Sufiksi*, 99, § 27).

Bazı metinlerde ve lehçelerde, +maz olumsuzluk şeklinden genişletilmiş soyut isimler, olumlu şekle nazaran daha yaygındır: Rabguzî'de *er ermezlik aybı* (*Schink*. § 98); Çağ. *tükenmezlik*; *köre alması* 'görememe' (*Ost. Gr.* § 181 f); Osm. *bilmezlik*, *anlamazlık*, *vurdum duymazlık* 'hissizlik' v.b.

§ 39. -ası/-esi: Eski Anadolu Türkçesine mahsus olan bu isim-fiil eki de nâdiren kalıplaşmaya uğramıştır: *geyesi*, *giyesi*, *geysi* 'giyecek, elbise' <Uyg. *ked*- 'giy-' (*TTS. I, II, III, IV*); Osm. *çalası* 'yoğurtmayası' (Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 177); *veresiye* 'vadeli satış'; *yatsı* 'yatsı vakti' <*yat*-ası. Hattâ bu ektaki kalıplaşma kalıntıları yahn ya da +ça/+çe zarf eki ile genişletilmiş bulunan bazı kargışlarda, Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında hâlâ da devam etmektedir; *gözü kör olası*, *gözü kör olasıca*; *geberesice*; *yetişmeyesi* (*Wb. III*, 363); *yere batmayası*, *yere batmayasıca*²⁷ v.b.²⁸.

²⁷ -ası ekinin yapısı ve kullanılışları için bkz. Bang. W., *Stud. I; Monog.* 38; Çağatay, S., *Eski Osmanlıcada Fiil Müstaklaları*, TDCF. Derg. VI/I, 2, (1947), S. 544, §. 46-49; Mansuroğlu, M., *Türkçede -gay/-gey eki ve türemeleri*, Jean Deny Armağanı, TDK. Ankara, 1958, S. 178-181; Korkmaz, Z., -ası/-esi gelecek zaman İsim - Fiil (participium) ekinin yapısı üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1968, Ankara 1969, s. 31-38.

²⁸ -acak/-ecek isim -fiil ekindeki durumu için bkz. Korkmaz, Z., *Türkçede -acak/-ecek gelecek zaman (futurum) ekinin yapısı üzerine*, DTCF. Derg. XVII/1-2 (1959), S. 166-168, §. 8.

§ 40. *-dı/-di, -tı/-ti* v.b.: Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağzılarında rastladığımız *şıp-sevdi* 'hercai, züppe', *kül-bastı, imam bayıldı* 'yemek adları', *gece kondu* 'bir gece içinde ruhsatsız olarak gizlice yapılan ev'; *zıp-çıktı* 'saygısız, münasebetsiz'; Ağızlarda *yandım alamadım* 'karışık renkte küçük puanlı bir cins basma'; *yiñi çıkdım* 'moda' (GBAA. Manisa-Soma I.-25; *uçtum* 'gayet ince ipek tül' (Kars); Gaziantep *doğdu* 'doğacak çocuk'; *Şah Mahammediñ qvradı hamlemiş, doğdusuna gendisine asbab biçiyik* (GD. Gaz. 196-3) v.b. kelimelerde de geçmiş zaman ekinin kalıplaşması olayı kendini gösteriyor. Bu ekin kalıplaşmasına tek tük başka lehçelerde de rastlanır: Tkm. *hoş geldiñli* 'iyi kalpli' (Verbf. 45, VI); *geldi geçer* 'gelip gitme' (göst. c. 45/46); Özb. *bardı keldi gōpler* 'bütün sözler' (Özb. Gr. § 103) v.b. Anadolu ağzılarında kadınlar için özel ad olarak kullanılan *Döndü* ile, Ettuhfetü'-zeikiye'deki *Ay-doğdı, Kün-doğdı, Kutadgu Bilig*'deki *Kün-toğdı, Ay-toldı* isimlerinin de bu şekilde oluştukları kanısındayız Ettuhfetü'-zeikiye yazarı esasen bunları bir isim ve bir fiilden birleşmiş kişi adları olarak veriyor (S. 77). Bu gibi kalıplaşmış görünen örneklerdeki *-dı/-di* ekinin, kısmen, Orta-Türkçe, Çağatay, Özb. v.b. lehçelerde fiilden isim yapan *-dı/-di* v.b. ekler ile (*öğ-di* 'metih', *oñ-di* 'akide', *eg-dü*, Anad. ağzl. *eğ-di* 'eğe') ilgili olması ihtimalini de hatırdan çıkarmamak gerekir. Diğer taraftan, fiilden isim yapan *-dı/-di* (v.b.) ekinin yapısı meselesinin aydınlatılması da, ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur.

MASTAR EKLERİNİN KALIPLAŞMASI

§ 41. *-mak/-mek* : Fiilin isim şekli olan mastarlar, normal yapıları ile fiildeki hareketi de gösterdiklerinden, hareket isimleri sayılırlar: *gütmek, atmak, tutmak* gibi. Kalıplaşmaya uğrayan mastarlar ise, artık kendilerinde bulunan hareket gösterme niteliğini kaybederek, doğrudan doğruya somut veya soyut nesnelerin adı olmuşlardır. Türkçede bu tarzda oluşmuş isimler oldukça azdır: Uyg. *ukmak* 'akıl', Kaşg. *tokmak* 'tokmak, çamaşır tokmağı' (*Div. Diz.* 634), Çağ. *boğmak* 'dügme, band' (*Ost. Gr.* 126); Çağ., Osm., Kıpç. *çaķmak* 'ateş yakmak için kullanılan küçük âlet' (*Sufiksi*, 96, § 23); Çağ., Osm. *kaymak* 'pişmiş sütün kabuk bağlamış yağlı kısmı, yoğurdun üstteki yağlı tabakası' *ilmek* 'dügmenin geçtiği yer' Anad. ağz. 'ipten yapılan halka, fırsat' (*Ana. I*, 86 Malatya); Avşar ağzlarında *yaşmak* ve *yeşmek* 'gelinlerin yüzlerine örttükleri ipekten, işlemeli örtü' (*Ana I*, 424), başka ağz. larda 'başı ve yüzü örten tülbent'; Yakut lehç. *has-paḥ* 'çukur, hendek' (*Mater. Morph.* 134).

Osm. *dimek*, Bşk. *timek* 'ınastarları da 'denebilirki, şu halde' anlamlarında birer bağ ve cümle açıcı hâline gelmiştir.

§ 42. *-ma/-me* : Hareket ifade etmeyen iş isimleri yapar. Sifat olarak da çok kullanılır. Kalıplaşarak adi isimler türetililecek bir ek hâline gelme özelliği *-mak/-mek*'ten daha kuvvetlidir: Kitabü'-l idrak'te *kızdırma* 'humma' Anad. ağz. *gızdırma* 'hastalık ateşi, humma' (*Gaz.* III, 336), Çağ. *bulgama*; Çağ., Osm., *sürme* 'kirpiklere sürülen bir cins boya' (*Ost. Gr.*, 25); Osm. *kayma* 'kıyılmış et', Kary. 'patates ile doldurulmuş sucuk' (*Sufiksi* 93, § 21); Osm. *kavurma* 'kavurulmuş et'; *dondurma, uçurtma*, Kary. *katlama* 'peynirli börek'; Osm. *asma* 'dalları çardak üzerine yayılan üzüm çubuğu', Kary. *aspa* 'idam sehpa'; Alt., Tob. *yıldırma* 'kapu sürgüsü', Osm. *çığırtma* 'kaval', Kum., Kary. *çalma* 'sarık' (*KW.* 72, *Sufiksi* 93, § 21); *çevirme* 'ev avlusu, ctrafi çevrilmiş saha' (*Siv. Tok.* 224) v.b.

§ 43. *-ş, -ı/-i* : *-mak/-mek* ve *-ma/-me* ekleri gibi esas itibariyle fiilden hareket ve iş isimleri yapan bu ek de, kalıplaşma yolu ile bahis

konusu özelliğini kaybedip, daha çok soyut kavram ifade eden birtakım nesne isimleri meydana getirmiştir: Uyg. *uruş* 'mücadele, döğüşme' <*ur-* 'vur-'; *kösüş* 'arzu, istek' <*küse-* 'arzu et-', iste-'; *busuş* 'keder' <*bus-* 'kederlen-' (*Alt. Gr.* § 130, S. 306); Kaşg. *tokış* 'savaş, cenk' <*tolış-* 'vur-' (*Div Diz.* 634); *çıkış* 'menfaat, çıkar' <*çık-* (göst. e. 147), İbni Mühennâ'da 'gider, masraf' ; Kaşg., Eski Anad. *alkış* 'metil' <*alka-* 'alkışla-, öğ-'; Eski Anad. *ğargış* 'kötüleme, zem, beddua' <*ğarga-*; Karh., Eski Anad. *öküş* 'çok, pek çok' <*ök-* 'yığ-, toplar-' (bk. *Ateb.* 102, Notlar Böl. I; *SVTM.* § 164); *yañılış* <*yañıl-*ış <**yañ-* (göst. e. § 112) v.b. Türkiye Türkçesinde *alış-veriş*., *atış*., *bağış*., *tanış* 'taudık' (Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi*, s. 166) v.b.

VI

ZARF - FİİL EKLERİNİN KALIPLAŞMASI

§ 44. Türkçede ek kalıplaşmalarının en ilgi çekici örneklerini zarf-fiiller vermektedir. Şahsa ve zamana bağli olmayan soyut birer hareket ifade eden ve zarf olarak kullanılan birer fiil şekli olan **zarf-fiiller**, isim çekimi ekleri almamaları hal ve durum gösteren kelimeler olmaları dolayısıyla, görevleri bakımından adi zarflar ve cümle yapısı bakımından zarf olarak da kullanılan edatlar ile ortaklaşan özellikler gösterirler. İşte bu durum, bazı zarf-fiillerin türlü kullanılışlar yolu ile, kendilerine has özelliklerinden sıyrılıp, bir kalıplaşma evresinden geçerek adi zarflar ve edatlar hâline gelmesine yol açmıştır. Bunların adi zarflar ve edatlar hâline geçebilmelerinin önemli sebeplerinden biri de, Türkçede zarf ve edat türetmek üzere özel eklerin bulunmaması ve dilin bunları, cümle bilgisinden (syntax) de yararlanarak, özellikleri itibariyle kendilerine en yakın olan başka gramer öğelerinden faydalanmak suretiyle karşılamağa çalışmasıdır. Kalıplaşma evresinden geçen zarf-fiiller de, öteki kalıplaşmış kelimelerde görüldüğü gibi, esas fiildeki anlamlarını kaybedip, özgür birer anlam kazanmışlardır. K. Grönbech, zarf-fiillerin gerçek edat ve zarf hâline geçmelerinin başlıca alâmeti olarak, zarflaşma ve edatlaşma evresinden geçen zarf-fiillerin artık menşelerinin unutulmuş olduğuna işaret ediyor. Böylece “menşeleri unutilan kelimeler de fiil grubundan isim grubuna geçmiş olurlar” diyor (*Sprachb.* § 45). Ayrıca isimleşen bu şekiller yalnız zarf ve edat olarak kullanılmayıp isim soyundan başka bölümlere de geçmekte, bunların yer yer sıfat, isim ve bağ olarak yerleştikleri de görülmektedir. Konumuz yönünden üzerinde durulmağa değer başlıca zarf-fiil ekleri şunlardır:

§ 45. *-a/-e, -ı/-i, -u/-ü* : Türlü zarf-fiil ekleri içinde kaynaşıp kalıplaşmaya en müsait olanı ünlüler ile türetilenlerdir. Bundan dolayı bu eklerdeki kalıplaşma, Türk dilinin hemen her devir ve lehçesinde örneklerinde rastlayabildiğimiz bir genellik gösterir. Meydana gelen yeni anlamlı kelimeleri zarf, edat, bağ ve isim bölümlerine sokabilirsek, de çok defa kalıplaşmış kelimelerin meydana getirdikleri gramer şekilleri için kesin birer sınırlama yapmak imkânı yok gibidir. Çünkü,

aynı şekil cümle içinde hem sıfat, hem edat hem de isim olabilmektedir. Kelimenin zarf veya edat oluşu, bir-çok hallerde doğrudan doğruya o kelimenin cümle içindeki kullanımına bağlı olduğundan, biz de örneklerimizi gramer bölümlerine göre vermekten vazgeçerek, genel olarak kalıplaşmış eklere ve belirli kelimelere göre ayırmayı tercih ettik. Kalıplaşmış kelimeler içinde yalnız zarf olarak kullanılan şekiller pek sınırlıdır. Şimdi bazı örnekler üzerinde duralım:

§ 46. 1) Uyg., Eski Anad. Tkç. *erte*, *irte*, Kaşg. *erte*, Wb. Kaz., Tob., Barb. *irte*, Kary. *ert'a*, Yak. *erde* 'erken, sabahleyin erkenden, yarın' kelimeleri, *ert-* 'geç-' fiilinin zarf-fiil şeklinden kaynaşmaya uğramış birer zaman zarfıdır (<*ert-e*<*ert-*; krş. Bang. W., Turan, 1918, 94, *Zeitbest.* not 4; *Kosm.*, § 57; *Mater. Morph.* 243) ²⁹.

2) Uyg. *alķu* 'hep, tamamen' (<*alk-* 'bitir-') anlamında belirsiz bir miktar zarfıdır: *edgü törü edgü kılınç alķu kalgay* 'iyi kanunlar ve işler hep kalacak' (*TT II A* 21); *anı alķu ökünürbiz* 'ondan tamamen pişmanlık duyuyoruz' (*TTIVA* 76). *A. von Gabain*'in bu kelime için yaptığı açıklamadan anlıyoruz ki, *alķu* anlamdaşı olan *ka-mağ*'ın etkisi altında sıfat olarak da kullanılmış; ayrıca, her sıfat gibi bir isim işlemi görerek, isim çekimi ekleri de alabilmiştir: *alķu ada tuda* 'bütün tebliğeler' (*TT VA*, 87); *alķunı ölürgey* 'hepsini öldürecek' (*TT II A*, 16, bkz. *Alt. Gr.* § 272).

3) Yazıtlarda gerçek bir zarf-fiil durumu gösteren *basa* (<*bas-* 'bas-'), Uyg., Karh. ve Çağ. metinlerinde 'sonra, bundan sonra, artık' v.b. anlamlar ile kalıplaşmış örnekler veriyor. Bu kelime Eski Türkçede zarf, ayrılma hâli eki ile edat; ayrıca bağ ve isim olarak kullanılır: *munta basa..... erdi* 'bundan sonra...' (*TT VB* 86); Kaşg. *men anda basa keldim* 'ben ondan sonra geldim' (*Div. Trc. III*, 224-4); Uyg. *basa basa* 'çok sonra' (*Alt. Gr.* 301, *TT VB* 70). Bu kelime *paza* ve *paz'ok* şekilleriyle Altay lehçelerinde de bol kullanılır. İsim olarak da kullanılmaktadır: *paza bir kişi birdi*; Wb. Tel. *pazalar* 'ötekiler', Koyb. *bazök*, *baza* (*Castren*, 69) v.b. Hattâ kelime *basa* şekli ile Moğolcada da genel bir kullanılıştadır (fazla bilgi için bkz. *Konj.*

²⁹ W. Bang *erte* kelimesini *er+te* bulunma hâli eki kaynaşmasından meydana gelmiş bir şekil olarak kabul etmişse de, bu etimoloji ses gilgisi yönünden hâtâlıdır. *erte* yanında *erten* ve *erlegen* muadil şekillerinin de bulunması, kelimenin bir zarf-fiilden çıktığını göstermektedir. Bkz. ileride §. 54/4-e.

II, 245; *Mater. Morph.* 244); Uyg. *ıye basa* 'daima' (*TT VI* 48). Buna mukabil *krş.* Altaycada aynı *bas-* fiilinden yapılmış *basta* (<*bas-ıt-a*), *basıtıra* (<*bas-tır-a*) şekilleri ise, 'hep, tamamen' anlamında *ança*'ya denk birer zarf halinde yerleşmiştir. (Pritsak, O., *Das Alt-türkische*, Fundamenta 586, § 32182). Bunlar isim olarak da kullanılmaktadır: *onçazı bastırası iştep d'at* 'hepsi çalışıyor' (göst. y). v.b.

4) Kökt., Uyg., Karh., Kum., Kary., Alt. *yana*, Kaz., Tar., Özb. *yene*, Osm. *yine* 'yine, tekrar' <*yan-a*<*yan-* 'geri dön-': *yana içikmiş* 'yine tâbi olmuş' (*IE* 10); *yana baştınkı asanki içinte . . . aň başı sü-zük kırtgünç köñül ol* 'yine ilk Asanki içinde... den en başta geleni temiz imanlı gönüldür' (*TT VB* 7)³⁰. Bu şekil, bağ ve cümle açıcı olarak ve başka kelimeler ile birlikte de kullanılır: *yana amtu* 'sonra, bunun üzerine', *yana yana* 'nihayet', *yana yme* 've, ve bunun üzerine', *ançulayı yana* 'aynı şekilde', *inçip yme* 'yine de, buna rağmen' (örnekler için bkz. *Konj. II* 275-276). v.b. Altay lehçesinde *yana* genel olarak bir yardımcı fiil ile birlikte kullanılır. *Hilfsv.* § 30). Bunun yerini seyrek olarak aynı fiilin yaptırma şeklinden oluşmuş bulunan *yandıra* 'tekrar' kelimesi tutar (bkz. *Hilfsv.* § 40). Fakat çok kere 'tekrar, yeniden' anlamı için *oitto* (<*oyut*-<*oy-* 'bük-, yay gibi bük-' ve *kayra* (<*kayr*-<*kay-* 'geri dön-') zarfları yer almıştır (krş. Çeğ. *yandura* 'tekrar' *Ost. Gr.* 243, § 188 a): *kiçinek ülu oitto yandı* 'en küçük oğlu tekrar döndü' (*Hilfsv.* § 37); *altı teke müziün kayra tolgob-aldı, ya etti* 'altı teke boy-nuzunu tekrar birleştirip aldı, yay etti' (göst. e. § 46). *kayra* zarfını *Codex Cumanicus*'ta da bulmaktayız. R.R. Arat Kaz. lehçesi için aynı kökten yapılmış *kayta* 'geri, tekrar' (<*kayt-* 'geri dön-' zarfını da veriyor: *kayta kildi* 'geri geldi'.

5) Uyg., Karh., Harz. *aşnu* 'önce, . . .-den önce' (<*aşnu-* 'takad-düm et-' anlamlarında bir zarf ve edat hâline gelmiştir. İsim olarak da kullanılmaktadır: *ed tavariğ başda aşnu işletürler* (*TT VB* 58); *aň aşnu* 'ilkönce' (*TT III* 26, not 5); *aşnuça* 'önceki gibi' (*UI* 31-14); *men andan aşnu keldim* (*Div. Trc. I*, 120-16. Başka örnekler için bkz. *Alt. Gr.* § 274; *Konj. II*. 244; *Ost. Gr.* 169, § 135 c).

³⁰ Mukabil *yañırtı* 'yeniden' <*yañırt-t-* ve *yandru*, aynı anl., <*yandur-u* şekilleri için bkz. *TT I*, 19 not 53'e.

6) Codex Cumanikus'ta işlek zarf-fiillliğini kısmen muhafaza eden *öte* 'geçerek' (<*öt-e*<*öt-* 'geç-') kelimesi (*eki karın öte kördi me-nü yarahlık tēnirini* 'iki karından nüfuz ederek ebedi ışıklı Tanrıyı gördü' KW. 184: *öte*), Eski Anadolu metinlerinde hem zaman hem de yer zarfı hâlinde kalıplaşmıştır:

a) Zaman zarfı olarak kullanılışında özgürdür; 'sonra, ondan sonra' anlamını verir: *siziñ içiñizde ol münâfıklarıñ gözcüleri ve cāsusları vardır ki sizden ne hâl olursa olar işideler öte müşriklere haber ulaştır-lar* (TTS IV, 63).

b) Kendinden önceki kelimenin ayrılma hali ile edat ve yer zarfı halinde kullanılır; 'ileride,...dan ileride,...dan ötede' anlamını verir: *anlarda öte Haq ta'ālā bir aq yer yaratmıştır ki...* (göst. y.).

c) Bazı metinlerde 'fazla, başka' anlamıyla sıfat olan kullanılışına da rastlanır: *cemî' ne işledüğün ve ne söyledüğün işidir, dahi öte bir şahide hâcet değil* (göst. e. 630/31). Bu devir metinlerinde *öte* bir isim gibi karşılanarak fiil türetmek için de kullanılmıştır: *ötenip git-* 'sür-rüp git-', devam edip git- (<*öte-le-n-*) gibi (göst. y. başka örnekler için bk. TTS. I, II, 1, 2; III 2). *öte* kelimesi Osmanlıcada ve Anadolu ağızlarında *öte* 'öbür taraf', *öte git*, *ötede otur-* örneklerinde görüldüğü gibi, isim ve yer zarfı durumunu muhafaza etmekle beraber, *beri* kelimesi ile birleşmiş olarak özgür anlamlı bir isim de meydana getirmiştir. *öte-beri* 'nesne, eşya', *öte-beri al-*; *öte-beriyi topla-*; *ötesi berisi yara bere içinde kal-* v.b. Bu kelime bazı Anadolu ağızlarında ses değişimleri ile, *ötü*, *hôte* şekillerine girmiştir (DD. Sıv.-Tok 256). Yine bir kısım Anadolu ağızlarında aynı kelimenin *geç-* fiilinden kalıplaşmış *geçe*³¹ 'taraf' ismi ile birlikte ve sıfat tamlaması hâlinde birleşik bir zarf ve isim olarak kullanılışı da dikkate değer: *öte geçe* 'karşı taraf'; *öte geçeli* 'karşı yakalı'; *derenin öte geçesi* (Ana I, 140) v.b.

7) Kalıplaşmış zarflar için son olarak şu örnekleri de sayıp geçelim: Uyg. *tüketi* 'tamamen, büsbütün, tamamiyle' (<*tüket-i*<*tüke-* 'bit-, tüken-'): *tüketi işle-* (TT IIA-3); *tüketü sözlegü teg ermez* (TT IIA 55) v.b. Eski Anadolu metinlerinde bu tarz zarfı yerine muadil *kaplayu* 'tamamen, tamamiyle, her tarafı kaplamış şekilde' (<

³¹ Malatya, Gaziantep *geçe*, Ankara *giçe*, Kırşehir *keçe* 'taraf, yaka, sahil': *dışarı çıkalım hiç olmazsa dört geçeye bakar; dört geçeye karşı nasıl olur bu? sağ geçem çok ağlıyor* v.b. (Ana I, 140).

kāpla-yu (<*kāpla*- 'ihata et-') şekline rastlanmaktadır: *ol kız geldi Musa'ya katı ta'zim etti, yüzün kāplayı örtmüş* (TTS IV, 466, 15. yzy. başka örnekler için bkz. göst. e. I. II).

8) Bundan sonraki paragrafta göreceğimiz ve Eski Türkçede bir bağ olarak kendini gösteren *ulayu* ve *ulayı* kelimeleri Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde 'muttasıl, arkası kesilmeksizin, devamlı olarak' (<*ula*-, devam ettir-, ekle-) anlamında birer tarz zarfı hâlinde dir:

gelirler elçiler her gün ulayı

dil ü candan bu cānānı dileyü veya yağmur ulayı dinmeyin yağıp turmak (TTS IV, 782). Bu devir metinlerinde *ula*- fiilinin dönüşlülük ve yaptırma şekillerinden kaynaşmış *ulaşturu*, *ulaştıru* kelimeleri de aynı anlam ve görevdedir: *ulaştıru vahiy inmek ve Cebra'ül hemîşe gelmek birle medetlenirdi* (TTS I, 719); *ulaştıru yağın yağmur* (göst. e. II, 924);... *lâzım olur aña kim iki ay ulaşduru oruç tuta, arada bir gün yimeye* (göst. e. IV, 780).

Bu devir metinlerinde zaman zarfı olarak kullanılan bir kelime de *õñürdi* 'önce, daha önce' (<*õñ-ür-t-i-<õñ-ür- 'ileri geç-, takaddüm et-') kelimesidir: *sizden õñürdi* = *sizden õñdin* ve *õğürdi* 'önce' (Zajaczkowski, *Koranu* 88); *ot içmezden üç gün õñürdi kusa, ot içtüğü vakıt göñlü dönmek ve kusmak olmu'ya* (TTS. IV 628; başka örnekler için bkz. göst. e. I, II, III).

§ 47. Kalıplaşmış kelimelerin bir kısmı da daha ziyade, isimleri, isim gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan birer bağ veya cümle açıcıdır. Bunlar için de birkaç örnek verelim:

1) Kökt., Uyğ. metinlerinde ve Kitabü'l-idrak'te *taķı*, Kutadgu Bilig, Kum., Kazk., Altay, Kaz. *taķı*, Kaşg. *daķı*, Kum., Kary., Özb. *daķı*, Çağ. *daķı*, *daķı* Eski Anad. Tkç. *daķı*, *daķıca*; Tar. *teķi*, Osm. *dahi*, *daha*, *dahaca* 'dahi, ve, bunu ta'kiben, yine, hattâ, artık' <*taķ-ı* <*tak*- 'tak-, iştirir-'; ne bosuş ol *taķı ilke, kańka ınanç bolķıka* (TTI, 188); *taķı yme men il tüzmiş birle tokuz türlüğ kat atlığ ağar tsui irinçü kılumz erser* (TTIV, 42); *anı bilip taķı bardım* 'onu tanıdım ve yanıma vardım' (Div. Trc. I, 456-3); *eşitmeķ hergiz, daķı kuttulmaķ yoķ* 'asla ne kurtulmak, ne de işitmek yok' (KW. 80) v.b. Bu konudaki araştırmalardan Moğol ve Mançu dillerinde de bol kullanıldığını anladığımız *taķı* kelimesi, bazı şekilleri ile zarf olarak da yerleşmiştir.

bu saw taķı keçmezken 'bu söz henüz geçmemiş idi ki' (TTI, 27 not 172); Osm. *daha gelmedi* 'henüz gelmedi'. Kelimenin isim kullanılışına da rastlanır: *bu işin dahası var* (fazla bilgi ve örnekler için bkz. Konj. II, 269-70 taķı; KW. dağı; Kid. 181 § 108; SVTM. 90, § 104) v.b.

2) *ulatı* 've, ve başkaları, ve...gibi' (<ulat-ı<ula- 'uzat-, bağla-, ekle- v.b.) anlamlarında Eski Türkçeye özgü bir bağdır: *ögli kañlı ulatı kişi oğul* 'ana baba ve karı ile oğul' (TTI 26 not 2); *bars ırpız ulatı yavlaķ tñlığlar* 'kaplan, vaşak ve öteki fena hayvanlar' (TTVI, 116). *ulatı* bazan isimlerden sonra 've başkaları' anlamıyla, o isim grubuna sokulması gereken başka nesneleri gösteren bir belirsiz zamir hükmündedir: *yüz miñ tümen ulatı neçe küçi sözlezün* 'yüz, bin, tümen defa (ve daha fazla) gücü yettiği kadar söyleyin' (TT VA 67); *ötrü yay kış ulatı tört öd adrılır* 'bundan sonra yaz, kış ve başkaları olmak üzere dört mevsim ayrılır' (TT VI 324). *ulatı*, bulunma-ayrılma hâli ekinden sonra '-den başka' anlamını verir: *üzte bozta ulatı öküş nızwanılar* 'kinden başka öteki pek çok ihtiraslar' (TTIII 33); *tilkü börtü ulatı yavız tñlığlar* 'tilki ve kurttan başka diğer kötü hayvanlar' (U III 79-1) v.b. Bazan ismin yalın hâlinde sonra gelen *ulatı* da aynı anlamı verir: *özlüg ölürmek ulatı on krmapat ertmek ayığ kılınçtın udğalı udaçı bolayın* (başka örnekler ve fazla bilgi için bkz. Konj. I § 23, II 274; Alt. Gr. § 287).

Köktürk ve Uygur metinlerinde *ulatı*'dan başka, yine *ula*-fiilinden türemiş ve kalıplaşmış olan *ulayu* 've, dahi' kelimesi de bir bağdır: *ögüm kıatun, ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm künçuyılarım* 'anam hatun ve üvey analarım, teyzelerim, ablalarım, gelinlerim, cariyelerim' (IN 9); *ulayu şadapıt begler* (IIS 13; Alt. Gr. § 288, ayrıca bkz. ve krş. Konj. 61 § 23 Bemk. 4: burada *ulayu* bağ olarak alınmamakta, kelimenin akrabalık gösteren isimlerden önce babanın tali zevceleri vasıtasıyla meydana gelen akrabalığı ifâde eden bir sıfat görevi ile kullanıldığına işaret edilmektedir).

3) Kökt., Uyg., Karh. *udu* 'bundan sonra, bunun üzerine, sonra, ancak' <ud-u <ud- 'takibet-': *tañ tañladı udu yir yarudu udu kün toğdı* 'tan ağardı sonra gün ağardı sonra da gün doğdu' (StMS II-39, Konj. I § 22, II 274).

udu kelimesi Uygurcada 'maiyet' anlamında özgür bir isim hâline geldiği gibi (Alt. Gr. 346), Kaşgari'de 'ardınca, ardından' an-

lamiyle zarf ve edat olarak da kullanılmaktadır (*Div. Diz.* 685). E-dat olarak ismin ilgi hâlini ister: *men anuñ udu keldim* 'ben onun ardınca geldim' (*Div. Trc.* I. 87-10); *udu barıp öküş iwdim* 'ardınca varıp çok acele ettim' (göst. e. I, 167-7); *yıglap udu artadım* 'ardınca ağlıyarak bozuldum' (göst. e. 272-13) v.b.

4) *azu* 'yahut, ya da' <*az-u*<*az-* 'az-, yoldan çık-, yolunu şaşır-'. Kökt., Uyg., Karh. metinlerinde rastlanır: *azu bu sabumda igid bar gu?* 'yahut bu sözümde yalan var mı ki (IS 10); *azu süü sülep yarık kedip yağı sançıp okın atıp adınagunuñ isig öz-in adurtıız erser* 'yahut asker sevkedip, zırh giyip düşman vurup, ok ile atıp başkasını tatlı canından ayırdık ise' (*TT IV B* 12) *anuñ oışağı yok meñzeği (KB.)*; Kaşg. *üzüm yigil azu kağun yigil* (*Div. Trc.* I, 88-14). Bazen +*ça*/+*çe* eki ile de kuvvetlendirilen *azu*, ayrıca başka bağlar ile birlikte de kullanılmaktadır: *azu yme* 'yahut, veyahut', *azuça yme* 'aynı anl.' (bkz. *Konj.* II 244; *Mater. Morph.* 237/38; *Ost. Gr.* § 146/c).

§ 48. Kalıplaşmış kelimelerin önemli bir kısmı da edat niteliğinden olan örneklerdir. Bunların bir kısmı asıl edatlar, bir kısmı da yukarıdaki paragraflarda göstermeğe çalıştığımız üzere, başka bir kelime sınıfından geçmiş olan ve buradaki kullanılışları ile edat grubuna giren kelimelerdir:

1) *aşa* '...-den ötede; arasından' <*aş-a*<*aş-* 'aş-'. Eski Türkçe-de isimlerin yalın hâlimden sonra gelir: *Kögmen aşıa*, *Kırkız yiriñe tegi süledimiz* 'Kögmen'in ötesinde Kırgız memleketine kadar asker sevkettik' (IE 17; *Alt. Gr.* § 273); Başk. *aşıa* 'arasından': *urman aşıa üüñek* 'orman arasından gittik', *bıyala aşıa kara* 'pençereden bak-' (Benzing, J., *Das Baschkirische*, Fundamenta, 431, § 3217). İsmi'nin yalın veya yükleme hâlini isteyen *aşıa*'yı bugün Kaz. ve Abak. lehçelerinde de bulmaktayız (bkz. *Hilfsv.* § 34, Anm. II). Altay lehçesinde bu fiilin yaptırma şeklinden kaynaşmış *ajıra* '...-den öteye'...-den ötede' <*aş-ır-a* <*aş-ır-* şekli kullanılır ve yükleme hâli ister: *altı yaş-tıg çarını çedeni ajıra taştadı* 'altı yaşındaki öküzü çitten öteye attı' (*Hilfsv.* § 34). R.R. Arat Abakan lehçelerinde yine aynı tarzda kullanılan *ajıra* şekli için de örnekler vermektedir. *ajıra* bazan verme hâli eki alır: *eki altın meleydi moınuna aşra salıñ aldı* 'iki altın eldiveni boyuna (boyunu üzerine) astı' (göst. y. 2). Ayrılma hâli eki ile kullanılan *ajıra* '...-den fazla, ...-den aşırı' anlamını verir: *alardıñ şünderi on kulaştan ajıra polboi-dır* 'onların ağı on kulaştan fazla değildir'.

Eski Anadolu Türkçesinde buna tekabül eden şekil yaptırma (fəktitivus) eki almamış *aşa* ‘..den aşırı, ..den fazla’ kelimesidir:

ziyade hadden aşıa hürmet etti
saray içinde koyub izzet etti

ST (T I, 48); *ömür olsun yüz yıldan aşıa* (göst. e. IV, 46 15. yzy.). Türkiye Türkçesinde aynı fiilin yaptırma şeklinden kaynaşmış *aşırı*, *hadden aşırı* gibi klişeleşmiş ifadeler dışında bu şekil genel olarak yine zarf görevindedir: *aşırı git-*, *aşırı var-*, *gün aşırı git-* v.b.

2) *ötrü* ‘..den sonra, ..den dolayı’ <*öt-ür*-<*öt-* ‘geç-’. Türkçenin birçok alanlarında rastladığımız *ötrü*, Kökt. ve Uyg. metinlerinde zarf, bağ ve edat olarak kullanılmak gibi değişik nitelikler taşır (bkz. *Konj.* I § 4,5, 17 II 262). Kendinden önceki ismin bulunma-ayrılma veya ayrılma hâli eki ile birlikte daimâ, sebep veya sonralık, münasebeti kuran edat görevindedir: *nede ötrü* ‘neden dolayı’ (*M III*, 12 R 13); *erdemde ötrü...* ‘faziletten dolayı...’ (*M I* 115-18); *ayduқта ötrü*. ‘söyledikten sonra’ (*TT I Ia* 53; *Alt. Gr.* § 281) v.b. Bu şekil daha sonraki lehçe ve metinlerde artık münhasıran bir edat hâline gelmiştir: Eski Anad. Tkç. *ben revâ görmezim kim anuñ gibi murdardan ötürü sen ayruksıyasın* (*TTS.* IV 632); *ödürü ve ötrü* şekilleri bugün Anadolu ağızlarında da çok kullanılır (bkz. *AAT.* 246; *Sw.-Tok.* 256 v.b.). *ötrü*, Gaziantep v.b. bazı ağızlarda yine kendinden önceki kelimenin ayrılma hâli ile ‘biri hakkında’ ve ‘biri için’ edatlarını yerini tutar: *Ahmetten ötürü bir şey söylemedi* (*Gaz. III*, 201); *benden ötürü sana ne dedi?* (göst. e. 541) v.b. Türkmencede buna yakın *öteri* (*öt-er-i*) şekli vardır (Benzing, *Verbf.* 41/42). Abakan lehçelerinde ise, aynı fiilin başka bir yaptırma şeklinden oluşmuş *öttüre* (<*öt-tür-e*) yer almaktadır. Bu anlamca da biraz değişiktir. ‘arasından, arasından geçerek’ anlamını verir: *kecimmeñ öttüre östür* ‘eğer örtüsü arasında büyümüştür’ (*Prob. II*, 77-234); *koltuğınan ötre adıp yadır* ‘onu koltuğunun altından geçirip alıyor’ (göst. e. 259-332). Bu şekil Altay lehçesinde ismin verme hâlinden sonra ‘...e’ kadar anlamını verir ve sınırlama görevinde bir edat olur: *üzginin tarttı, töşkö ötre tarttı* (*Prob. I.* 379-121); *iş tegriniñ tözünö öttre* ‘üç gök arasından’ (göst. e. 380-127; bkz. *Hilfsv.* § 38c) v.b.

öt- fiilinin *-gur/-gür-* yaptırma şeklinden türemiş olan *ötkürü* (<*öt-kür-ü*) kelimesi de Kökt., Uyg. metinlerinde *ötrü* gibi zarf ve

bağ kullanılışlarından başka, '...-den dolayı' anlamıyla edat hâlinde de kullanılmaktadır: Uyg. *ol ok ultağdın ötkürü* 'o sebepten dolayı' (Suv. 188-2); *negüde ötkürü* 'neden dolayı' (U II, 5-14); *küçedü-kinte ötkürü* 'kuvvetlenmesi sebebiyle' (Alt. Gr. § 280). Altay lehçesinde ayrılma hâli isteyen *ötkürü* '...arasından' anlamını verir: *özögüm-deki aıldıñ içineñ otturup tünikteñ ötküre köigöndö* 'insan ırmak kenarındaki çadır içine oturup bacadan dışarıya baksa, (Hilfsv. § 38/2a v.b.

3) Kökt., Uyg., Karh., Harz. *tegi*, *tegü* <teg-i<teg- 'eriş-, vâsıl ol-'; Çağ. aynı fiilin yaptırma şeklinden oluşmuş *tekrü*, *dekrü* '...-e kadar' <teg-ür ü. edatları vardır. Bu edatlar verme hâli isterler: *temir kapığa tegi süledimiz* 'Demir-Kapı'ya kadar asker scvkettik' (IE 17 ve bkz. Alt. Gr. § 285); *altun serağa tegi* (KB. 19-24). Harezm ve Çağatay metinlerinde: *tañğa dekrü* (Bab. gazel 27-4).

4) Altaycada *tegi*'ye muadil *yette* '...-e kadar' (<yet-tir-e) şekli yer alır: *ol poyınca emdige yet re* o zamandan şimdiye kadar' (Prob. I,) *karları yai ortozına yettre tügeze eribetten emtir* 'karları yaz ortasına kadar...' (Hilfsv. § 45); Abak., Çulm., Şor *çitire* 'aynı anl. (Fundamenta, 613, § 3217).

5) Özb. *tegre* 'etraf, çevre' <teg-ir-e<teg-ir 'çevir-'. İlgi hali ister: *körpesiniñ tegreside* 'yorgannın ctrafında (Özb. Gr. § 161).

6) Bu gruba sokabileceğimiz daha nice kelimeler vardır. Son olarak şu örnekleri de sıralayalım: Alt. *keliştire* 'uygun, gibi' <keliştir- 'biribirine benzet-' uydur-'. Verme hâli ister: *alardıñ tiline keliştire üzük* 'onların diline uygun alfabe' (Prob. I, 158-25 ve Hilfsv. § 50); *eştire* '...-den sonra,... -ini ta'kiben' <eştir-e<eş- 'takibet-'. Yükleme hâli ister: *anı eştire añ, añađ eştire ayu, ayudu eştire tülkü* 'bundan sonra maral, maralı ta'kiben ayı, ayıdan sonra tilki...' (Hilfsv. § 35); Osm., Çağ karşı '...-e karşı' <kar-ış-u; Osm. *dolayı* '..-den dolayı' <tola-yu; Osm., Çağ. v.b. ile <il-e <il- 'il-': *ev ile, bir ah ile*; Kökt. Uyg., Karh. *birle*, Kaşg., Çağ. *birle, bile*; Alt. *pıla/pile, mınañ/-mineñ* <bir+il-e <bir+il- 'biraraya gel-', birleş-' (bkz. Alt. Gr. § 276; Ost. Gr. § 141 d) v.b.³²

³² Konumuzun bu bölümünü ilgilendiren malzeme başka konulardaki araştırmalar dolayısıyla oldukça iyi işlenmiş bulunduğundan, örnekler üzerinde geniş açıklama ve karşılaştırmalar yapmayı gereksiz bulduk. Bu konuda yeterli bilgi ve örnekler için yukarıda gösterdiğimiz yerler dışında bkz. Alt. Gr. §. 272-293; *Trachb.* §. 33-51; Hilfsv. §. 21-61; *Bâinü*, 89, 90; Ost. Gr. S. 134/c, 135/c 141, 146/c; *Mater. Morph.* S. 242-248; *Konj.* ilgili kelimelere ait maddeler.

§ 49. Seyrek hallerde *-a/-e*, *-ı/-i*, *-u/-ü* zarf-fiil eklerinin, eklen-
diği fiiller ile bir isim (ad) meydana getirecek şekilde kaynaştığı gö-
rölmektedir. Belki de bu kelimeler dilin devamlı akışı içinde, önce
zarf ve edat merhalesinden geçerek zamanla birer isim haline gelmiş-
lerdir. İsim halinde kalıplaşmış veya zamanla isimleşmiş olan bu ör-
neklere tarihî devir metinlerinde ve lehçelerde yer yer rastlanmakta-
dır Uyg. *öge* ‘şöhret’ <*ög-* ‘methet-’, Kaşg. ‘çok akıllı, yaşlı kimse,
ulusun büyüğü’; Uyg. *udu* ‘tâbi’ <*ud-* ‘takibet-’ (bağ kullanılışı için
bkz. § 50/3’e) *Ķutad-a* ‘kadın için özel ad’ <*ĳúú* +*ad-* ‘mes’ut et-’; Kökt.,
Uyg., Eski Anad., Osm. ve Anad. Ağzl. *yazı* ‘ova, düz arazi, vadi’,
Kaşg. *alañ yazı* ‘düz ova’ (*Div. Diz.* 18) <*yaz-* ‘yay-’; Kum., Çağ.,
Osm., Krm. Kaz. *yara* <*yar-*; Uyg., Kaşg., KB.’de *ĳata* ‘def’a’ <*ĳat-*
(*Alt. Gr.* § 299; *Div. Diz.* 279; *Kosm. IV*, § 41): *üçer ĳata* (*UI*, 29–15);
üç ĳata aydım (*Div. Trc. I*. 321–13) v.b. Uyg., Kaşg., Çağ. *tegre* ‘et-
raf, çevre, daire’ <*tegr-* ‘çevir, dönder-’ (*Alt. Gr.* 340; *Div. Diz.* 594),
Eski Anad. Tkç., Osm. *çevre*, Kum. *çöwre* ‘etraf, muhit’ (*Fundamenta*
64, § 3223; *TTS. IV*, 166), Osm. mecazi anlamda ‘aynı konu ile ilgili
kimşelerin muhiti’: *siyasi çevreler*; ‘kenarları işlemeli mendil’ <*çevir-*
‘çevir-’ anlamlarını verir. Bazı Anadolu ağızlarında *çevre* ‘fesin üze-
rine sarılan ve kenarı oyallı olan örtü’ (*Siv. -Tok* 224) anlamındadır.
Kaşg. *basu* ‘demir tokmak’ <*bas-* (*Div. Diz.* 72); Eski Türkçe *ķonşu*,
ķonaşı (*Alt. Gr.* 330), Kaşg., Kitabü’l-idrak, Houtsma, Kum. *ķonşı*
Çağ., Az., Kırg. *ķoñşı*, Osm. *ķomşu*, Kaşg. oğuzca *ķoşnu* ‘komşu’ <
ķon-uş- ‘karşılıklı kon-’ <*ķon-*; Doğu Tkç. *ķorşı*, Kaz. *ķürdeş* ‘aynı anl.
<*ķör-üş-* birbirini karşılıklı olarak gör-’ (*Mater. Morph.* 131; *Div. Diz.*
344); Eski Anad. Trkç. *ķüsü* ‘küsme, dargınlık’ <*ķüs-* (*TTS. IV*, 561);
Osm. Anadolu ağızlarında *dulda* ‘kuytu yer, güneş, yağmur ve rüz-
gârdan barınılacak yer’ (Ankara, Sandıklı, Kırşehir, Kayseri v.b.,
Van *delda*), Avşar *duldalan-* ‘birisinin himaye ve siyanetinde yaşa-
(*Ana I*, 110), *duldalan-* ‘sipere geç-, siper al-’, *dulun-* ‘gurubet-, bat-’
<Kaşg. *tul-* ‘seddedil-’. Eski Anad. Tkç. *dutu* (*tutu*) ‘rehin’ (*TTS.*
IV, 253), *tuta* (*dutu, tutu*) ‘sar’a, hastalık nöbeti’ (göst. e. 765), Ana-
dolu ağızlarında *dutu* ‘rehin, pey’ (*Gaz. III*, 232; *Ana I*, III), ‘nişan-
lanan kız ile erkeğin alıp verdikleri hediyeler’ (göst. y.), *duta, tuta*
‘mahsup’, zarf kullanılışı ile ‘mahsuben’ (*Ana I*, 111) <*tut-u, tut-a* <*tut-*.
Anadolu ağzl. Malatya *götürü*: 1) ‘düğün merasiminde götürülecek he-
diye ve para’ 2) ‘bir şeyin değeri, kıymeti’ (*Ana I*, 151) <*götür-ü* <*gö-*
tür-; *Döne* ‘kadın ismi’. *süre* ‘bir müddet’ <*sür-e* <*sür-* ‘devam et-’:

ardını kapıya verip bir süre durdu. karayımcada içkiri 'oda, kulübe' <iç+kir-i (Kara. Texte. 192) v.b.

Ünlüler ile türetilmiş zarf-fiillerden oluşmuş isimler arasına, birden fazla heceli kelimelerde sonses -ğ/-g'sini kaybetmiş olan isimlerin her hangi bir şekilde karışmış olması ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekir. Çünkü bazı örneklerin tahkiki sırasında, eldeki kaynaklarda -g'li veya bundan değişmiş şekillerin bulunamamış olması bu konuda karışma ihtimalini ortadan kaldıramıyor.

Eldeki örnekler içinde isim, zarf edat hâline gelmiş olanlar dışında esas itibarıyla sıfat olarak yerleşmiş bulunan, veya zarf ve edat kullanılışları yanında sıfat olarak da kullanılabilen birtakım kelimeler vardır: Uyg. *tetrü, ters tetrü* 'ters' <*tetr-, *tetrül-* uyg. 'ayartıl-', Kaşg. 'çevril-, ters ol-, kötü ol-, kötüleş-' (Alt. Gr. 340; Div Diz. 608); *tetrü saçınç* (TT I, 110), *ters tetrü körüm* (TT IVA, 74). Karh., Eski Anad. Tkç *koşa* 'çift, eş' <*koş-*'bir araya getir-':

anası tevlik yuvka yapar

oğlu tetik koşa kapar

'anası kurnazdır, yufkayı ince yapar, oğlu tetiktir, onu çift kapar' (Div. Trc. III 33-aş. I); *yaraşmış turesiyle koşa zulfü* (TTS. IV, 542), Anad. ağızlarında *goşa* 'aynı anl. (DIAT. 252); Özb. *koşu işârati* 'artı işâreti' (Özb. Gr. § 270) Altaycadaki zarf olan *kojo* için bkz. Hilfsv. § 27). Kökt., Uyg., Karh., Kum., Kary., Kırg. *tolu*, Ettuhfetü'z-zekiyye'de *tolı* (Alt. Gr. 342, Div. Diz. 637, KW. 249, Ettuh. 261), İbni Mühenna, Osm. v.b. yerlerde *dolu* <*tol-u*, Alt. Kazk v.b. *tola* <*tol-a* 'dolu' (Hilfsv. § 29):

ıvrig başı kazlayu

sağrak tolu küzleyü

'ibrik başı kaz gibi....' (Div. Trc. I, 100-7) v.b. Eski Anad. Tkç. *yumru* 'ur, vücuttaki şiş, bez, gудde, kabarık' (TTS. IV, 905, 16. yzy.); Türkiye Tkç. 'yuvarlak, yuvarlağımsı', eş anlamlı olarak *yamrı yumru* 'eğri, büğrü, düzgün olmayan', Anad. ağız. Gaziantep *yumru* 'ileri çıkık, yuvarlak!': *alın yumru* (Ana. I 430) <*yum-ur-u* <*yum-*. Türlü Anad. ağızlarından *devre* 'yanlış' <*devir-e* <*tevir- <*teğir-* 'çevir-, ters çevir-': *devre iş tut-*, *devresi gün* (Batı Anadolu) krş. Tunceli, Malatya *derrüsü gün* 'ertesi gün', Niğde *devlüsü gün* (OAAD. 23),

Maras devlûküsü gün 'aynı anl.' (GD. 273). Gaziantep yanaşı "yanaşık, bitişik" <yanaş-: bizim ev onların evinin yanaşısındadır (Gaz. III, 729); Uşak'ta indiri 'aşağılık, âdi alçak' <indir-: indiri hali, indiri insan, indiri ev v.b. (Ana. I, 187).

§ 50. - n: Türkçede zarf ve daha çok cdat hâline gelmiş bulunan kelimelerin bir kısmı aslen -°n eki ile yapılmış zarf-fiillere irca edilebilmektedir. Gerçi, Moğolcada hâlâ da işlek olan bu ek, Türkçede bugün zarf-fiil eki olarak genellikle kullanılmamaktadır. Ancak, gerek Eski Türkçede gerek daha sonraki tarihi metinlerde ve bugünün bazı lehçelerinde, -°n ekinin hal göstereu zarf-fiiller yaptığına işaret eden seyrek örnekler vardır. Kökt. "taşra yorıyur" tiyin kü eşidip, balıkdaki tağıkmış tağıdaki inmiş (I E 12); eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin az budunuğ üip yaratıp 'ecdadımızın tuttuğu yer su sahipsiz kalmasın diyerek, az (sayıdaki) halkı teşkilâtlandırdı' (IEI 9); Divanü Lügat-it-Türk'te:

kolsa kalı oğrayın birgil takı azukluk

karğış kılor umalar yuncığ körü konukluk 'konuk sana uğrayarak (azık) isterse ona azıklık ver; konuklar konuklukta rahatsız olurlarsa ilenirler' (Div. Trc. I, 274-15). A. von Gabain, Codex Cumanicus'taki -mayın/-meyin olumsuz zarf-fiil şeklinde de aynı eki görmektedir: *ermeyin saa bardım; frışteler saa yetmeyin taılarlar* 'mekler sana vâsil olamaksızın hayretlerini ifade ederler' (Fundamenta, 66, § 3223) Ettuhfetü'z-zekiyye yazarı *at mineyip* 'ata binerek' şekline denk olarak *at mineyin* şeklini de (113-76 b) veriyor. Bu durum ve orada yapılan açıklama-°n ekinin -°p'ye denk hal zarfları yaptığını göstermektedir. Ayrıca, -°n'li zarf-fiillerin bugün Kırım lehçesinde işlekliliğini hâlâ da devam ettirdiği görülüyor: *türkü seuleyin* 'türkü söyliyerek', *gecikmeyin* gecikmeksizin' (Fundamenta, 278, § 322), *deyin* 'diyerek' (göst. c. 386, § 3223). Hattâ, *de-* fiilinde klişe hâlinde yerleşip kalmış olan bu eki *deyin*, *diyin* 'diye' şekilleri ile Türkmen lehçesinde ve Anadolu ağızlarında da bulmaktayız: *Arzu Gambar deyin deryada aksam* (Kemine, 90-6); *â sormuş camuz nöldü deyin*; *ğartallar aç deyin*, *yürēm acıdı kesdim* *ğartallara dağıdım* *dimiş* (OAAAD. 100, 4; 139-14, 15).

Yukarıda aydınlatmağa çalıştığımız gibi, işte bir vakitler hal gösteren işlek zarf-fiiller türetmiş olan bu ek, zamanla işlekliliğini kay-

bettikten sonra da, bazı kelimelerde arkaik bir ek hâlinde ve kalıplaşma şartlarına uygun olarak devam edegelmiştir.

§ 51. Bu tarzda oluşmuş bulunan kelimelerin önemli bir kısmı, ünlüler ile yapılan zarf-fiillerde olduğu gibi, edat hâline gelmiştir. Edat olarak kullanılanlar yine ismin belirli hallerinden birini isterler. Bazan başka kelime sınıflarından birine geçerek isim, sıfat v.b.'nin yerini tutarlar. Durumu daha iyi belirtmek üzere bazı örnekler verelim:

1) Uyg., Karh., Harezmi *adın* 'ayrı, başka' (<*ad-, bkz. *Verbf.*, -^on 300/2; *Alt. Gr.* § 294; krş. *ad-'tan genişletilmiş *adur-* 'ayır-' ve Kaşg. *ađuḡ* 'tanınmayan, bilinmeyen -*Div. Diz.* 8- şekilleri vardır). Edat olarak ayrılma hâli eki alır: *artamaḡsız buzulmaḡsız ed tawar, buyan eḡḡü kılınçta adın yok* 'iyi amelden gayri bozulmaz nesne yoktur' (*U II*, 80-13). Sıfat olarak: *adın kişi* 'başka kimse' (*TT I*, 16-213); *ḡamuḡları bir anadın onuncı 'Abdullah toḡdı adın anadın* (Rabguzi Faksimilesi, 509-5). Bir isim gibi çokluk ve isim çekimi ekleri alabiliyor: *adınlarınıñ yutuzı* (*Uigurische Studien*, 17) v.b.

2) Uyg. *ōñin* 'başka, -den başka', *ōñin* *ōñin* 'türlü türlü başka başka' <*ōñ- 'başkalaş-' (*Verbf.* -^on 301/5 ve *Alt. Gr.* § 298; *Div. Trc.* I, 135-aş. 1/2; *Mater. Morph.* 187); *ōñin yarlıḡançuḡı köñül turḡurup* 'başka başka merhametli gönül izhar edip' (*Suv.* 612-11); *bu atan* *ōñin keldür* 'başka bir at getir' (*Div. Trc.* I, 94-aş. 2. Muadil *ōñi* şekli için bkz. *TT III*, 127; *An. İnd.*; *Div. Trc.* I. 135-aş. 1/2).

3) A. von Gabain, Eski Türkçeden bu yana türlü metin ve alanlarda kullanılan *birlen*, *bilen* 'ile' edatlarını da, Bang'ın görüşüne itiraz ederek (*VII. Briefe*, 195), Poppe'nin görüşüne uygun bir şekilde -^on ile yapılmış bir zarf-fiile (<*bir+il-en>*birlen*>*bilen* irca etmektedir³³ (*Verbf.* -^on, 302/8),

4) Bunlardan başka Uyg., Karh. *iyin* 'göre, ta'kiben' <iy- 'ta' kib et-', Çağ., Eski Anad. Tkç. Osm. *ilen* 'ile' <*il-en (*Tab. T.* 110 a-1;

³³ *birlen* edatının yapısı hakkında Ramstedt, Kotwicz, Grönbech ve Benzing tarafından ileri sürülen daha başka görüşler de vardır. Bunlar için bkz. *Mater. Morph.* 67/68. Fakat bahis konusu edatın yapısı ister vasıta hâli eki +n'ye, ister zarf-fiil eki -n'ye bağlansın, burada -^on ekindeki aşınma ve kalıplaşma durumu değişmiyecektir.

PdC. 128; *Mater.Morph.* 67/68); Çağ., Özb., Kazk., Kaz., Kumk. v.b. *sayın*, Başk. *hayın* 'her' <*say-* (*Fundamenta* 401, § 3217 ve 431, § 3217); Oğuz Kağan Destanı'nda *çaşkarun* <**taşık-ar-un* 'hariç, taşra' (*OK.* 20-310); Kaz. *tagın* 'dahi, henüz, aynı şekilde, yine' (*Wb.* III, 798), Kum. *dağın*: 1) 'şimdi', 2) 'dahi, yine, hattâ' <**tağ-in* < *tağ-* (*KW.* 81); Çağ. *tegin* (*PdC.* 217), Eski Anad. Tkç. *degin* (*TTS.* IV, 196-197), Kum. *deyin* (*KW.* 82), Anad. ağzl. *diyin* '-e dek, '-e kadar' (*AIAD.* 233) <**teg-in* < *teg-* 'eriş-, vasıl ol-'; Oyr. *erten*, Koyb. Kırğ., Başk. *irten* (krş. Çağ., Kaz *erteñ*, Doğu Tkç. *ertegen*, *Mater. Morph.* 243, Pröhle, *Baschkirische Volkslieder*, 18); öterin 'için dolayı' <**öt-er-in* < *öt* 'geç-' (*DIAT.* Kaç. 271) v.b. örnekler de aynı şekilde oluşmuş (veya öyle kabul edilen) kelimelerdir: *kün sayın* 'her gün' (*Özb. Gr.* § 141); *bizge sağınmañ kerek Christusnuñ dağın ölümün* 'bize, İsa'nın çektiği eziyetleri ve ölümünü düşünmek gerek' (*KW.* 81); *batışdağı kırıge deyin* 'batıdaki gün batımına kadar' (göst. c. 83); *cäre olmadı ahir kâfirle buluşup kovuşub aışsama değin cenk it-diler* (*Neşri* 239-aş 6);

burdan Bilize diyin

gar yağar dize diyin (*AIAD.* Van, 60-11) v.b.³⁴.

§ 52. *+layu/+leyü, +lay/+ley* (< *+la-y-u*) eklerine muadil olan *+layın/+leyin* (<* *+la-y-in*) eki de, bizce, -^on'li bir zarf-fiil şeklin-den kaynaşmış olmalıdır. *+la-* fiili ile ilgisi kalmayan ve zarf-fiil türet-me özelliğini kaybeden *-layın*, artık, benzetme ve eşitlik görevi ile kullanılan veya türlü zarflar türeten müstakil bir ek hâline gelmiştir:

³⁴ K. Grönbech *tagın, dağın, birlen; tigin, degin, deyin; taban: erten* (*Sprachb.* § 46, 47) gibi kelimeleri, bunların *sayı, sayu; takı, tagı; taba, erte* şekillerinin de bulunduğunu dikkate alarak, isimleşme evresinden geçtikten sonra, yeniden +^on vasıta hâli eki almış şekiller olarak kabul etmektedir. Bizce bu izah edatların ve +^on vasıta hâli ekinin taşıdığı bazı özellikler ile bağdaşacak durumda değildir. Vasıta hâli +^on, zarf-fiiller sonuna eklenemediği gibi, bunlar bu eki isimleştikten sonra almış olsalar bile, kendileri birer son çekim edatı zarf ve bağ durumunda olduklarından, +^on ekinin bunlardan sonra eklenebilmesi için de özel sebepler lazımdır. Oysa ki, bu şekillerin cümle içindeki münasebetlerinde vasıta hâli ekini gerektirecek bir durum mevcut değildir. +^on ekinin niteliğini ve hangi cins kelimelere gelebileceğini, yukarıda ilgili paragraflarda göstermeğe çalışmıştık. Ancak, +^on ekinin isim cinsinden bazı kelimelerdeki kullanılışı bunlar ile karıştırılmamalıdır. Grönbech'in aynı görüşü desteklemek üzere verdiği *dünya arasın, teñiz katın* gibi örneklerdeki durum bütüben başkadır. Bu noktanın münakaşası için § 15'e bkz.

a) Eski Anad. Tkç. *akar sulayın çağlaram* (Yun. 125-847 by.);

oddan zencir billerine takılır

kömürleyin kamu yanmış yakılır

(gös. e, 53-11); *bularcıl原因 yalancı kavım* (TTS. IV, 131); *kaşı gözü turnalayan sürmeli* (Saz. Ant. 38. 16 yzy. Öksüz Âşık).

b) Tarz zarfı hâlinde Eski Anad. Tkç. *uğrıl原因 'gizlice'* (Neşri 75-14; Müyes. 89-140; TTS. IV 776); *ikileyin 'ikinci defa olarak': pes girü mecside gire ikileyin namaz kıla* (Kıtas. Enb. 38-4; TTS I, 369); Türkmen lehçesinde *bütünleyn 'tamamen, büsbütün', tükelleyin 'aynı anl.', düypleyn 'esash olarak', taraplayın 'her taraftan'* (Benzing, Verb. 42) Hattâ Türkmencede bu ek ile sıfatlar da türetilmiştir: *vağtlayın hükümet 'geçici hükümet', dövürleyn organ 'periodik gazete'* (göst. y.) v.b. Zaman zarfı olarak Çağ. *tañlayın 'tan vakti'* (Wb. III, 811); Osm. *sabahleyn, öyleyn, akşamleyn* v.b.

c) Eski Anadolu metinlerinde -*duk/-dük* isim-fiil ekinden sonra gelen -*layın* 'ınca, -ır -ırmaz' anlamını veren zaman zarf-ları yapar: *andan Süleyman Paşa'yı Taraçtı Yiñicesi'ne gönderüb varduğın-layın ölür* (Neşri, 163-aş 2); *kaçan deve anıñ tazesin yise ısırdüğun-layın ölür* (TTS. IV, 517) v.b.

§ 53. Değişik kullanılışlar yolu ile, bazı hallerde zarf-fiillik özelliğini kaybetmiş olan eklerden biri de -p'dir. Örneklere tarihi devir metinlerinde ve Altay, Özbek, Türkmen v.b. bazı lehçelerde serpintiler hâlinde rastlanmaktadır. Bu durum bir iki istisna dışında, genel olarak isimden +*la/+le-* eki ile yapılmış fiillerde görülüyor. Bundan dolayı örnekler isimden +*lap/+lep* eki ile yapılmış zaman, tarz v.b. zarflar niteliğindedir. Fakat artık hem -*p* eki hem de -*lap* eki, o kelimelerde kendilerinden beklenen normal görevden uzaklaşıp, kalıplaşma şartlarına uygun bir şekilde gelişmiştir. Codex Cumanicus'ta bu tarzda oluşmuş örnekler vardır: *berklep* 'kat'i, muhkem', *inçkelep* 'incelikle, inceleyerek', *kertilep* 'samimi' doğru', *terklep* 'çabucak' v.b. *Fundamenta* 67, § 3223); Kazk., Kırg. *akırınlap, akırındap* 'yavaş yavaş, ağır ağır' (Wb. I, 102); Tar. *boylap* 'boyunca': *deryanı boylap* 'sahil boyunca' *Fundamenta*, 549, § 3217). Özbek, Kaz. v.b. lehçelerde sayı adlarına ve ağırlık ölçüsü gösteren kelimelere gelen +*lap/+lep* eki çokluk gösteren sıfat ve zarflar yapmıştır:

yüzlep 'yüzlerce': *yüzlep kişi* 'yüzlerce insan', *altılab* 'altı kişi bir arada', Kaz. *cözlep* 'yüzlerce', Başk. *yödlep* 'tahminen yüz kadar', *kıla°lap* 'kilolarca' (Fundamenta 502, § 3215; 432, § 3223; Özb. Gr. § 60, 278; *mater.Morph.* 85); *bir kıanca miñleb, on-miñleb yigitler* 'birkaç bin veya onbinlerce yigit' (*Ost. Gr.* § 60). Karahanlı metinlerinde ve Altay Kazan, Türkmen lehçelerinde zaman ve tarz zarfları hâline gelmiş örnekler de dikkati çekmektedir: *kiçikleri başlap ayayın bu söz* 'önce küçüklerden söz açayım' (*KB.*), Alt. *poypı aştap parğan* 'kendisi önce gitmiş' (*Prob.* I, 89–129; *Hilfsv.* § 58/2); *ozolop* 'önce, daha önce': *yok kıojo parbaidım, men ozolop paradım* 'hayır seninle gitmem, önceden gideceğim' (göst. c, 20-I; *Hilfsv.* § 53); *yastap* 'yazın', *küstep* 'güzün' (göst. e. § 60); *çındap* 'gerçekten' *çındap pörü uydu yip salğan yatқан* 'gerçekten kurt incği yemişti' (göst. e. § 59). Zamirlerden sonra *anaıp, anıp* 'böyle, bu şekilde', *kanıp kıanıp, kaidip* 'nasıl?' (göst. e. § 55). Altay lehçesinde *oşkop* kelimesi (<*okşa-*) ve *-çılap* eki (<+ça+la-p) 'gibi' eşitlik ve benzerlik gösterme edatına denktir: *it oşkop*, 'köpek gibi', *ot oşkop* 'ateş gibi' (*Hilfsv.* § 54), *pörüçi-lep* 'kurt gibi' (göst. c. § 61)³⁵ Tkm. *sağatlāp, sehettēp* 'saatlerce, uzak vāğtlāp 'uzun müddet', *şeydip* 'böyle, bu şekilde' (*Benzing, Verbf.* 39 sonu ve 40).

A. von Gabain Eski Türkçedeki *kop* 'hep', tamamen <*ko- 'koy-' ve *kop-an* 'hep, tamamen' şekillerini de aslen -p'li zarf-fiillere dayandırdığı gibi (*Alt. Gr.* §§ 301, 302), *tolp* 'toplu' <*tol-* 'dol-', *top* 'tamamen, hep' <*to- 'dol-' ve *kop* 'hep, hepsi' <*ko- 'koy-' isimlerini de menşece -p'li zarf-fiil ekine denk olan bir şekle bağlamak eğilimindedir (göst. e. § 126).

Sonuç

§ 54. 1) Eldeki araştırmanın 'Giriş' kısmında yaptığımız açıklamadan ve altı ayrı bölüm hâlinde verdiğimiz bahislerin ayrıntılarından anlaşılacağı üzere, kalıplaşma olayları esas itibarıyla bazı kelimelerin cümle içindeki değişik kullanılışları ile ilgili anlam kaymalarından doğmaktadır. Ancak, buna yine eklerin ve kelimelerin kullanılış şekilleri ile ilgili daha başka sebepler de eklemek gerekir. Bu sebepleri başlıca şu noktalarda özetleyebiliriz:

³⁵ Bu konuda daha fazla bilgi ve örnekler için *Hilfsv.* §. 52–61 arasına bkz.

2) Zamanla işlekliliğini kaybetme eğilimi gösteren eklerin, bazı kelimelerde aynen veya ufak ses değişimleri ile arkaik bir şekil olarak muhafazası: *ileri*, *ileride* *öñre* 'önce', *soñra* 'sonra' gibi.

3) Dildeki anlatış imkân ve özelliklerine bağli eliptik kullanılışlar. İlgili paragraflarda gösterdiğimiz gibi, bazı sıfat eklerinin görevleri bakımından somut ve soyut adlar meydana getirecek tarzda bir kalıplaşmaya uğraması, eliptik kullanılışlar yolu ile, her hangi bir niteliğin, o niteliği taşıyan her hangi bir nesneye ad olacak şekilde yerleşip kalmasının sonucudur: *ķaraman* 'çok kara' ancak, > isim olarak *ķaraman* 'özel ad; *ķızılca* 'hafif kızıl, kırmızımsıtrak' fakat aynı zamanda pancar; *ķızgın* 'kızmış, çok kızan', *yangın* 'yanmış, çok yanan': *yangın müşteri* 'bir şeyin üzerine çok düşen müşteri, istekli alıcı'. *yanğına bak-* örneğinde ise, *yangın* kelimesi artık özgür bir isim (ad) hâline gelmiştir. Bunlardan başka *İluca* 'Eskişehir yöresinde bir yer', *ķaraca* 'Erzincan, Bursa v.b. yerlere bağli köyler', Barb. *ķaraca* 'özel ad', *ķutulca* 'özel ad' gibi yer ve kişi adları da aynı tarzda oluşmuştur (bkz. + *ça eki* §§ 86-93).

4) Kalıplaşma olaylarında, eklerin, yanlarına getirildikleri kelimelerin niteliği de önemlidir Örnek olarak: *-dan/-den* ayrılına hâli eki, 8. paragrafta gösterdiğimiz gibi, ilkin yer ve yön gösteren kelimeler yanına geliyor. Bundan dolayı da o, aslında gerçek bir yer ve yön gösterme eki olarak kabul edilmektedir. Ancak, bu ek zamanla kullanılış alanını genişletip başka cinsten, zaman v.b. kelimeler yanına da gelmeğe başlayınca, ekin belirli görevinde hafif bir değişme ve birleştiği kelimenin anlamında da ister istemez bir kayma meydana gelmektedir. Böylece *sabahtan* 'sabahleyin', *uğrundan* 'gizlice', *şunlıktan* 'şundan dolayı' örneklerinde görüldüğü gibi anlam kayması açıkça farkedilen birtakım yeni kelimeler oluşmuştur. Aynı durum vasıta hâli eki için de söz konusudur. Bu ek bilindiği üzere, bir isim ile cümlenin fiili arasında vasıta, âlet ve beraberlik ilgisi kurar. Fakat, ekteki bu özellik gerçek vâsita ve beraberlik ilgisinin kurulamadığı veya değişmeye elverişli olduğu kelimelerde, hemen anlam kaymasına yol açmış ve değişik anlamdaki şekillerin doğmasına sebep olmuştur: *uğrun uğrun* 'gizli gizli', gibi.

5) Bazı gramer şekilleri için özel eklerin bulunmaması ve bu şekillerin dildeki başka imkânlar ile karşılanması. Kalıplaşmış kelimeleri incelerken gördük ki, meydana gelen ürünlerin önemli bir kısmı

gramer yönünden edat zarf ve bağ grubuna sokulabilecek kelimelerdir. Oysa ki, Türkçede bu gramer öğelerini türetecek aslı ekler yoktur, Bundan dolayı dil, kendi yapısındaki başka imkânlardan yararlanmış ve cümle içinde kullanılış şekilleri itibariyle zarf, edat ve bağ görevi almaya elverişli olan ekler, birlikte bulundukları kelimeler ile kaynaşarak, kalıplaşma yolu ile bu yeni gramer şekillerini meydana getirmişlerdir. +^on ve +ça isim çekimi eklerinin kalıplaşmasından oluşmuş türlü zarflar ile, zarf-fiillerin adı zarflar ve edatlar hâline geçişinde bu durum kendini gösteriyor: *yanınca* (gü-), *bunca*, *için* 'içten, için için', *yayan*, *öte*, *erte*, *göre*, *paştap* 'önce', *terklep* 'çabucak', *yastap* 'yazın', *küstep* 'güzün' gibi. Hattâ bir kısım eklerin kalıplaşma evresini aşarak işlek zarf ekleri hâline gelmesinde de, kısmen dildeki bu ihtiyacın etkisi olmuştur: *aşnuca*, *önce*, *öylece*, *yalñuzun*, *ol ödün* 'o zaman', *yazın*, *kışın*, *gündüzün*, *sabahleyin*, *akşamleyin* kelimelerindeki ekler gibi.

6) Kalıplaşma olayları, bazan, her hangi bir ekin yeni bir türetme eki görevi ile gelişmesinde bir köprü vazifesi görmektedir. Yine +^on vâsita hâli, +ça eşitlik hâli ve ayrılma hâli ekleri gibi değişik özellikler taşıyan eklerin, çekim ekinden yapım ekine geçişleri ile, +çık, +çıl, -ğın v.b. sıfat eklerinin, sıfat türetme evresini aşarak, somut ve soyut türlü isim türetiminde kullanılmaları, bu eklerin önce, iki grup arasında bağlantı kuran birer kalıplaşma evresinden geçmeleri ile mümkün olmuştur. Metinler bu geçişi gösterecek güzel örnekler veriyor. Şu halde kalıplaşma olayları, eklerin birbirinden ayrı görevler kazanma yolundaki gelişmelerinde, ara basamağı teşkil etmektedir.

7) Bir ekin birbirinden değişik görevler ile kullanılması hâlinde, o ekin, bu değişik görevleri arasındaki birbirine geçişin yönü mes'elesi de üzerinde durulmağa değer. Bir örnek vermek gerekirse: +ça eşitlik hâli ve +^on vâsita hâli gibi hem çekim hem de türetme eki olarak kullanılanlarda bu yön nereden nereye doğru olmuştur. Gerçi isim çekimi ekinden türetme ekine geçiş tarzında kesin iddiada bulunmak tereddütlü olursa da, eklerin Türk dili metinlerindeki türlü değişme evrelerinin tâyini, bahis konusu eklerde çekim ekinden türetme ekine geçişi tabiî saydır bir durum göstermektedir. İşte bu husus ile ilgili olarak bilhassa şu noktayı da belirtmek gerekir ki, böyle hallerde, yani ek-

lerin görmekte oldukları değişik görevler arasındaki birbirine geçiş yönünü tâyin hususunda, birer ara basamak vazifesi görmekte olan kalıplaşmış şekillerin büyük yardımı dokunmaktadır.

8) Kalıplaşmış kelimelerin bazısında o kelimelerdeki ekin yapısını tâyin bakımından zorluk çekilmektedir. Bu durum çoklukla, ayrı anlam ve görevlerdeki eklerin zamanla kaynaşarak tek şekil hâlinde birleşmesi ve bunlardan en çok kullanılan şeklin örnek olarak alınmasından ileri gelmektedir (bkz. §§ 4,5). Bundan dolayı kalıplaşmış kelimelerin ek unsurlarını ayırırken, bu gibi karışma ihtimallerini de gözden uzak tutmamak gerekir.

AUSZUG IN DEUTSCHER SPRACHE

EINLEITUNG

In den verschiedenen Sprachlehrbüchern und in den Abhandlungen, die den Bau der türkischen Sprache untersuchen, sind bei den Wortbildungsmöglichkeiten bis jetzt hauptsächlich zwei Wege eingeschlagen worden. Sie sind, wie bekannt: 1) Ableitung und 2) Zusammensetzung. Bei den abgeleiteten Wörtern handelt es sich um eine Verbindung, wobei die Wurzel oder der Stamm eines Wortes unter gewissen Bedingungen eine Endung erhält. Bei solchen Ableitungen haben die Suffixe bestimmte Funktionen. Ausserdem weiss man genau, welche Suffixe sich mit welchen Wortarten verbinden können, wie z. B. *göz+lük*, *yurt+taş*, *baş+la-* *at+la-t-*.

Eine Zusammensetzung liegt vor, wenn sich zwei oder mehrere Wörter, die einzeln selbständige Bedeutungen haben, nach bestimmten Regeln zu einer Einheit zusammenschliessen, so dass das neu entstandene Wort eine neue Bedeutung gewinnt, wie es bei den folgenden Beispielen zu sehen ist: *göz-taş* 'ein Mittel, das bei manchen Augen, Haut und Pflanzenkrankheiten und im Weinbau verwendet wird, *Ğara-Fatma* 'ein schwarzes Insekt', *ara-sıra* 'bisweilen, ab und zu' usw.

Eine sorgfältige Untersuchung der Dialekte und der geschichtlichen Texte zeigt uns deutlich, dass es zur Bereicherung des türkischen Wortschatzes einen dritten Weg gibt. Das ist die sogenannte erstarrte Form, eine sprachliche Erscheinung, die wir mir "Erstarrung" bezeichnen möchten. Erstarrte Formen entstehen dadurch, dass manche Suffixe gemäss ihrer Funktionsmöglichkeiten in verschiedenen Formen bei den Verbindungen von Stamm und Endung verwendet werden können.

Es handelt sich hier um die erstarrte Form eines Wortes mit einer Deklinations-oder Ableitungsendung, wobei diese Endung keine bestimmte Funktion ausübt, wie dies bei der Ableitung der Fall ist, sondern das Suffix erhält hier mit dem Wort zusammen, mit dem es zu

einer erstarrten Form zusammentritt und verschmilzt, eine neue Bedeutung. Zum Beispiel bei den Wörtern: *yüzde* 'eine Masseinheit in der Mathematik, vom Hundert', *Uğan* 'Gott', *erte* 'morgen, am Morgen', *öte* 'andere, gegenüber, jene Seite', *dolay* 'wegen', *konu komşu* < **kon-uş-u* 'Nachbar' u. a. m. ersichtliche Suffixe *-de* (Lokativendung), *-ğan* (Partizipendung), *-e*, *-i*, *-u* (Gerundiumendung) haben ihre ursprüngliche Funktionen, d. h. lokale, partizipiale, gerundiale Eigenschaften infolge der Verschmelzung mit dem Stamm aus verschiedenen Gründen verloren. Dieser sich bei den Endungen äusserlich zeigenden Verschmelzung entsprechend ist ein anderer sprachlicher Vorgang festzustellen, nämlich dort, wo durch die Verschmelzung von Stamm und Endung Wörter neuer Bedeutungen zustande kommen. Wie bei dem Wort *gözde* 'Geliebte (r)' zu ersehen ist, ist die Erstarrung als Ergebnis einer Bedeutungsverschiebung zu betrachten, welche mit dem unterschiedlichen Gebrauch des Wortes in einem Satz zusammenhängt. Auf diese Weise macht das Suffix bei der Zusammensetzung mit einem Stamm einen Wandel in seiner Funktion in dem neu entstandenen Wort durch, wobei auch eine Art Abnützung und Erstarrung vor sich geht. Dies wird sich später noch deutlicher erklären lassen, wenn wir noch weitere Beispiele für verschiedene Arten der Erstarrung vorbringen werden. So ist also die Erstarrung ein wichtiger sprachlicher Vorgang, wo Morphologie und Semantik ineinander übergehen. Der Unterschied zwischen Erstarrung und Ableitung liegt darin, dass das Suffix bei der Erstarrung, wie man aus dem Namen Erstarrung selbst entnehmen kann, keinerlei Ableitungsfähigkeit mehr besitzt. Es handelt sich hier um eine besondere und dem betreffenden Wort eigene Verschmelzung anstatt einer regelrechten Verbindung, wie es ja von dem Wesen und der Funktion des Suffixes zu erwarten wäre. Deshalb entstehen am Ende des Phänomens der Erstarrung keine Wörter in einer Reihenfolge, eher Einzelwörter. Dennoch gibt es auch weitgehend erstarrte Formen, die durch die Besonderheiten mancher Suffixe und auch selbst im Wesen der Sprache bestehenden Notwendigkeiten entstanden sind, während bei der Ableitung nur Ableitungssuffixe verwendet werden können, haben bei den erstarrten Formen auch manche Deklinationsendungen eindringen können. Bei der Ableitung und der Zusammensetzung handelt es sich um zwei sehr oft eingeschlagene Wege, bei denen ein Eingriff von aussen her erfolgt; bei den erstarrten Sprachformen hin-

gegen ist dieser nicht möglich. Erstarrte Formen entstehen durch eine Reihe der in der Sprachstruktur sich zeigenden Bedürfnisse, durch die Besonderheiten des Gebrauchs mancher Endungen und sehr oft durch die Unzulänglichkeit der grammatischen Formen; sie entwickeln sich dann selbständig weiter. Aus diesem Grunde sind sie von grosser Bedeutung. Unsere Sprache besitzt hunderte und tausende solcher Wörter, die durch diesen sprachlichen Vorgang entstanden sind. Und aus diesem Grunde wäre es nicht übertrieben, diesen Vorgang als einen dritten Weg zur Bereicherung des Wortschatzes der türkischen Sprache, als den Weg der Selbstableitung der Sprache anzunehmen.

Auch manche Suffixe werden durch die Bedeutungsverschiebung wegen ihrer unterschiedlichen Verwendung in einem Satz zunächst zu erstarrten Formen geführt haben. Dabei haben sie das Stadium der Erstarrung durchgemacht und ihre Eigenschaften geändert und haben mit einer anderen Eigenart als Suffix weitergelebt. Die Endungen des Instrumentals +^on der ursprünglich die Deklinationsendung war, und die der Identitätsbezeichnung +ça/+çe zeigen sich oft als Ableitungssilben vor allem bei verschiedenen Adverbien. Ihr Auftreten in dieser Funktion ist das Ergebnis der in ihrem Wesen beschlossenen Veränderungen. Aus diesem Grunde wurden in dieser Untersuchung, soweit es nötig war, die Gebrauchsformen der Suffixe behandelt, die nach durchgemachter Erstarrung eine Ableitungsfähigkeit gewonnen und ihre Eigenschaft geändert haben.

* *

Die Arbeit gliedert sich in folgende Teile:

I. Erstarrung der Deklinationsendungen von Substantiven:

Die Direktivendungen:

- 1) +ğaru/+gerü, +karu/+kerü,
- 2) +ra/+re, +ru/+rü
- 3) Die Dativendungen +ka/+ke, +ga/+ge, +a/+e (+ya/+ye, +na/+ne).
- 4) Die Lokativendung +da/+de, +ta/+te.
- 5) Die Ablativendungen +tın/+tın, +dın/+dın; +tan/+ten, +dan/+den.

6) Instrumentalendung. +^on.

8) Die Equativendung +ça/+çe.

II. Erstarrung der Possessivendungen.

III. Gebrauch und Erstarrung der Adjektivendungen:

1) +ça/+çe.

2) +cık/+cık.

3) +çıl/+çıl; +çın/+çın; +çır/+çır.

4) +man/+men.

5) +kak/+kek, +gak/+gek.

6) +gın/+gın.

IV. Erstarrung der als Substantiv verwendeten Partizipendung-
en:

1) -duk/-dük,-dık/-dik.

2) -muş/-miş, -muş/-müş.

3) -ğan/-gen.

4) -an /-en (<-ğan/-gen)

5) -^or.

6) -ası /-esi.

Erstarrung der Endung -dı/-di,-tı/-ti.

V. Erstarrung bei Infinitiven:

1) -mak /-mek.

2) -ma /-me.

3) -^oş, -ış/-iş.

VI. Erstarrung bei der Endungen der Gerundia:

1) -a/-e, -ı/-i, -u/-ü.

2) -^on.

3) -layın/-leyin

4) -^op.

Ergebnis

1) Wie man aus den Erklärungen in der Einleitung der vorliegenden Untersuchung und aus den detaillierten Beispielen in den sechs einzelnen Teilen ersehen kann, entstehen die erstarrten Formen im Grunde durch die infolge des unterschiedlichen Gebrauchs der Wörter in Sätze eintretende Bedeutungsverschiebung. Aber trotzdem sind andere Gründe zu erwähnen, die mit den Gebrauchsformen der

Endungen und Wörter zusammenhängen. Wir können diese Gründe in folgenden Hauptpunkten zusammenfassen:

2) Beibehaltung solcher Suffixe, die dazu tendieren, im Laufe der Zeit ihren häufigen Gebrauch einzubüssen, als archaische Form in manchen Wörtern unverändert oder mit geringen lautlichen Veränderungen wie z. B. *ileri*, *ileride*, *öñre*, *soñra*.

3) Elliptischer Gebrauch von Formen, die mit den Ausdrucksmöglichkeiten und Besonderheiten der Sprache zusammenhängen. Wie wir in den betreffenden Paragraphen gezeigt haben, ist der Umstand, dass manche Adjektivendungen hinsichtlich ihrer Funktionen durch die Erstarrung den Charakter konkreter und abstrakter Bezeichnungen annehmen, ein Ergebnis ihrer elliptischen Verwendung, wo irgend eine Eigenschaft als Benennung irgend eines Dinges sich einbürgert: *karaman* 'sehr schwarz' aber > als Substantiv *Qaraman* 'Eigennam'; *kızılca* 'rötlich, etwas rot' aber auch 'Zuckerrübe'; *kızgın* 'sehr heiss, glühend (heiss); *yangın* 'der sehr brennende'; *yangın müsteri* 'der kaufbegierige Kunde'. Aber bei dem Beispiel *yangına bak-* 'den Brand sehen' bezeichnet das Wort *yangın* den Brand, und ist ein selbständiges Substantiv geworden. Ferner *Ilıca* ist eine Ortschaft in der Umgebung von Eskişehir. *Qaraca* ist ein bei Erzincan, Bursa usw. anzutreffender Dorfname. Die Orts- und Personennamen wie barb. *Qaraca*, *Qutluca* haben sich auf dieselbe Weise entwickelt (siehe die Endung *+ça* §§ 86-93).

4) Bei den Erstarrungsvorgängen ist die Eigenart des sich mit den Suffixen verbindenden Wort auch wichtig. Z. B. verbindet sich, wie wir in Paragraph 8 erwähnt haben die Ablativendung *+dan/ +den* zunächst mit denjenigen Wörtern, die einen Ort oder eine Richtung bezeichnen. Aus diesem Grunde gilt es ja ursprünglich als ein Ort und Richtung bezeichnendes Suffix. Aber wenn dieses Suffix mit der Zeit seinen Verwendungsbereich erweitert und sich auch mit anderen z. B. einen Zeitbegriff ausdrückenden Wörtern verbindet, tritt eine leichte Nuanzierung in seiner ursprünglichen Funktion ein, und dadurch macht das Wort, mit dem es sich verbindet, eine Verschiebung in seiner Bedeutung durch. So entstehen manche neue Wörter, wie *sabahdan* 'am Morgen', *uğrundan* 'heimlich', *şunluştan* 'aus dem Grunde', bei denen eine Bedeutungsverschiebung deutlich zu merken ist. Das gilt auch für die Instrumentalendung. Bekanntlich schafft

dieses Suffix ein Instrumental-Verhältnis zwischen den Substantiven und dem Verb eines Satzes. Jedoch bei den Wörtern, wo dieses ursprüngliche Instrumental-Verhältnis nicht zustande kommen kann oder bei wandlungsfähigen Wörtern veranlasst diese Besonderheit des Suffixes eine Bedeutungsschiebung, so dass neue Formen unterschiedlicher Bedeutung entstehen, wie etwa *uğrun uğrun* 'heimlich, heimlich'.

5) Für manche grammatischen Formen sind keine besonderen Suffixe vorhanden. Diese Formen werden durch andere Möglichkeiten der Sprache ersetzt. Bei der Behandlung der erstarrten Formen haben wir gesehen, dass ein wichtiger Teil der neu entstandenen Wörter grammatisch zu den Konjunktionen, Adverbien und Postpositionen (im Sinne nachgestellter Verhältniswörter). In der Tat gibt es im Türkischen keine eigentlichen Suffixe, die diese grammatischen Elemente ableiten könnten. Da hat sich die Sprache selbst geholfen, indem die Endungen, die dazu fähig sind, die Funktion eines Adverbs, einer Konjunktion, und einer Postposition zu vertreten mit den Wörtern, mit denen sie zusammenstehen, zu erstarrten Formen verschmelzen, wobei neue grammatische Formen entstehen. Dies zeigt sich bei den verschiedenen Adverbien, die durch erstarrte Formen mit den Deklinationsendungen des Substantivs + *n* und + *ça* entstanden sind, wie *yanınca* (*git-*), 'neben einander gehen', *bunca*, 'soviel' *için* 'innerlich, heimlich', *yayan* 'zu Fuss', *öte* 'jene Seite', *erte* 'Morgen, morgen früh' *göre* 'nach, gemäss', *başta* 'zuerst', *terlep* 'schnell', *yaştap* 'im Sommer', *küstep* 'im Herbst' usw.

Sogar bei dem sprachlichen Vorgang, wo manche Endungen zu den gebräuchlichsten Adverbendungen führen, nachdem sie des Stadium der Erstarrung durchgemacht haben, ist zum Teil die Einwirkung des in der Sprache beschlossenen Bedürfnisses festzustellen, wie bei den Wörtern *aşınca*, *önce*, *öylece*, *yalnızca*, *ol* *ödin*, *yazın*, *kışın*, *gündüzün*, *sabahleyin*, *aşamleyin*.

6) Die Erstarrungsvorgänge schlagen manchmal eine Brücke bei der Entwicklung irgendeines Suffixes zur Ableitungssilbe. Die Entwicklung der Deklinationsendungen + *n* (Instrumentalis), + *ça* (Equativ) und + *dan* / + *den* (Ablativ) zu den Ableitungsendungen und die Verwendung der Adjektivsuffixe wie + *çık*, + *çıl*, - *gın* u. a. als Suffixe bei der Ableitung von Konkreten und abstrakten Substantiven ist erst dann möglich geworden, nachdem diese Endungen

das Stadium der Erstarrung durchgemacht hatten, das zwischen den beiden Gruppen eine Verbindung herstellt. Wir finden gute Beispiele in den Texten, die uns diesen Übergang zeigen. Die Erstarrungsvorgänge sind somit Zwischenstadien bei der Entwicklung der Suffixe, wo sie Funktionen erlangen, die sie voneinander abheben.

7) Es wäre noch zu erwähnen, dass die Richtung der Übergänge zwischen den verschiedenen Funktionen auch wichtig ist, die das betreffende Suffix bei seiner Verwendung erhält, z. B. wo liegt eigentlich die Richtung bei dem Identitäts Suffix $+ça$ und dem Instrumentalsuffix $+^on$ die sowohl als Deklinations- wie auch als Ableitungssilbe verwendet werden? Es ist zwar gewagt, wenn man schlechthin behauptet, dass die Deklinationsendung des Substantivs sich zur Ableitungssilbe entwickelt, aber die Festsetzung der verschiedenen Änderungsstadien der Endungen in der türkischen Sprache lässt es natürlich erscheinen, dass die Entwicklung von der Deklinationsendung zur Ableitungssilbe bei den betreffenden Endungen verläuft. Dabei ist besonders hervorzuheben, dass in solchen Fällen, d. h. bei der Feststellung der Übergangsrichtung der Endungen hinsichtlich ihrer unterschiedlichen Funktionen, die als Zwischenstadien dienenden erstarrten Formen von grosser Bedeutung sind.

8) Für die Feststellung der Struktur einer Endung bei manchen erstarrten Wörtern hat man gewisse Schwierigkeiten. Das kommt meistens daher, dass die Endungen die verschiedene Funktionen und verschiedene Bedeutungen haben, mit der Zeit zu einer Einzelform verschmelzen und von denen die gebräuchlichste Form als Vorbild angenommen wird (siehe § 4,5). Deshalb ist es wichtig zu beachten, dass bei der Betrachtung der Endungselemente der erstarrten Wörter eine Verwechselung möglich ist.

BİBLİYOGRAFYA ve KISALTMALAR

- AAT.*: Caferoğlu, A., *Anadolu Ağzlarından Toplamalar*, İstanbul, 1943.
- AİAD*: Caferoğlu, A., *Anadolu İlleri Ağzlarından Derlemeler*, İstanbul, Osman Yalçın mtb., 1951.
- Ali Asfar Kemal, *Oynaş* (üç perdelik dram), Kazan, 1911.
- Alt. Gr.*: Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik*, 2. verbesserte Auflage, Leipzig, 1950.
- Altun Balık*: Bayçorakof, İshan Ali b. Bisan, *Altun Balık* (Balalar bakçasından 3. kitap), Kazan, 1915.
- An. İnd.*: Bang, W.- Gabain A. von, *Analytischer Index, zu den Fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan Texte*, SBW, 1931.
- Ana. I.*: Koşay, H. Z.- Işıtman, İ. R., *Anadilden Derlemeler*, İstanbul, 1932.
- Ana. II.*: Koşay, H. Z.- Aydın, O., *Anadolden Derlemeler II*, Ankara, TDK. yayını, 1952.
- AQJ.*: Brockelmann, C., *Ali's, Qissa-i Jüsuf, der älteste Verläufer der osmanischen Literatur*, ABAW, 1916.
- Aş. Pşz.*: Giese, F., *Die Altosmanische Chronik des 'Aşıq paşazade*, Leipzig, 1929.
- Atb.*: Arat., R. R., Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci, *Atebetü-l hakayık*, İst., TDK. yayını, 1951.
- AY.*: Çagatay, S., *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara Üniv. DTCF. yayınları, nr. 46, 1945.
- Az. Stud.*: Foy, K., *Azerbayğânische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen*, MSOS, VI (1903), VII (1904).
- Bab.*: Köprülü, M. F., *Bâbü'r Şâhın Şiirleri*, MTM. C. I/ 1,2, II/5.
- Babn.*: Beveridge, A. S., *The Babar-Nama* (faks.), E. J. W. Gibb Memorial Series, London 1905.
- Balint*: Bálint, G., *Kazán- Tatár, Szövegek és Fordítás*, Budapest, 1895.
- Bang, W., *Beiträge zur türkischen Worterklärungen*, Turan, 1918.
- Bang, W., *Manichäische Hymnen*, Museon, 38, Louvain 1925.
- Bang, W., *Manichäische Erzähler*, Museon, 49, Louvain 1931.

- Baskak*: Baskakov, N. A.,- Nasilov, V. M., *Uygursko-Russkiy Slovar*, Moskova, 1939.
- Benzing., J., *Das Kumukische*, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden, 1959, S. 391-406.
- Benzing., J., *Das Baschkirische*, Philologiae Turcicae Fundamenta, S. 421-434.
- Benzing., J., *Tschuwaschische Forschungen*, IV, ZDMG 96/3, S. 421-470.
- Böhtlingk, O., *Zur Türkisch - Tatarischen Grammatik*, MAs. I (1849-1852).
- Böhtlingk, O., *Über die Sprache der Jakuten*, Grammatik Text und Wörterbuch, Indiana University Publications uralic and Altaic Series 1964.
- Briefe*: Bang, W., *Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut*, I-VII, UJb. Berlin, 1925-1934.
- Brockelmann, C., *Zur Grammatik des Osmanisch - Türkischen*, ZDMG 70, S. 185-215.
- Btû : Bang, w., *Beiträge zur türkischen orterklärungen*, Turan, 1918
- Castren, M. A., *Versuch einer Kojbalischen und Karagassischen sprachlehre*, St. Petersburg, 1869.
- +ça eki: Korkmaz, Z., *Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine bir Deneme*, DTCF Dergisi, XVII/3-4 (Eylül-Aralık 1960), 275-358.
- Çağatay Karaç.*: Çağatay, S., *Karaçayca Birkaç Metin*, Ankara Üniv. DTCF. Dergisi, IX/3, S. 277-300.
- Çarh.*: Mansuroğlu, M., Ahmed Fakih, *Çarhname*, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. yayını: 684, 1956.
- DD.*: *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi I-IV*, TDK. 1939-1951.
- Deny*: Deny. J., *Grammaire de la langue Turque*, Paris 1918. Türkçe trc. Elöve, Ali Ulvi, *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Türkçesi) İstanbul, Maarif Vekâleti yayını 1941.
- DİAT.*: Caferoğlu, A., *Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar*, İstanbul, TDK. 1942.
- Div. Diz.*: Atalay, B., *Divanu Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara, TDK. 1943.

- Doerfer, G., *Das Gagausische*, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden, 1959, S. 260-271.
- Eckmann, J., *Das Tschagataische*, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden, 1959, S. 138-160.
- Eckman, J., *Chagatay Manuel*, Indiana University publications Uralic and Altaic Series, Volume 60, 1966.
- Elkav.: Bilge, Kilisli R., *Elkavaninül-küllie li-zapt-il-lûgat-it Türkiyye* yayını, İstanbul, 1928.
- Ellipse: Çagatay, S., *Einige Ellipsen in Türk-Dialekten*, UAJb. XXIX/3-4 Wiesbaden 1959, S. 231-239.
- Ergin, M., *Osmanlıca Dersleri I: Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. yayını: 785, İstanbul, 1958.
- Ettuh.: Atalay, B., *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it- Türkiyye Çevirmesi*, TDK. İstanbul, 1945.
- Ferh.: Hoca Mes'ud b. Osman, (Gülşehri), *Ferhenkâme-i Sa'di Tercemesi yâhut Muhtasar Bûstan Tercemesi* (Kilisli, R.- İzbudak, V. Ç. yayını), İstanbul, Matbaa-i Âmire 1340-1342.
- Form.: Ramstedt, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II Formenlehre*, MSFOu. 104/2.
- Fundamenta: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden GMBH. 1959.
- Fütüvvetnâme: Yahyâ bin Halil, *Fütüvvetnâme*, Fâtih Millet Ktb. Türkçe Şer'iyye kısmı. nr. 901.
- Gabain, A. v., *Die Uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsang's*, V. Kapitel, SBAW, 1935.
- Gabain, A. v., *Das Altürkische*, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1959, S. 21-45.
- Gabain, A. v., *Die Sprache des Codex Cumanicus*, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden, 1959, S. 47-73.
- Gaz. III: Aksoy, Ö. A., *Gaziantep Ağzı III* (Sözlük ve kullanılmayan kelimeler), TDK. İstanbul, 1946.
- GD.: Caferoğlu, A., *Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK. İstanbul, 1945.
- GBAA.: Korkmaz, Z., *Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi* (Fonetik) Ankara Üniv. DTCF. yayını: 114, Türk Dili ve Edebiyatı Serisi II, Ankara, 1956.
- Görögh: Ata govşut- Sakali, M., *Görögh, Türkmen Halk Eposu* Aşgabat, 1941.

- Hilfsv.*: Arat, G. R. R. (Rachmatullin), *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen*, UJb. VIII (1928), S. 1-24; 309-343.
- Houtsma*: Houtsma, M., Th., *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*, Leiden 1894.
- Hts.*: Gabain, A. von., *Briefe der Uigurischen Hüen-Tsang Biographie*, SBAW 1938.
- İnan, A., *Türk Dilinde İzafet (tanıtma)*, Türk Dili Araştırmaları Yılı 1958, S. 279-319.
- İnstr.* + °n: Çağatay. S. *Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental* + °n, DTCF Derg. C. 1/3, S. 93-107.
- Kara. Texte*: Kowalski, T., *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, W. Krakowie, 1929.
- KB.*: Arat, R. R., *Kutadgu Bilig*, İstanbul, TDK. 1947.
- Kelile*: 1) Kul Mes'ud, *Kelile vü Dimme Tercemesi* (Umur b. Mehmed b. Aydın'ın emri ile çevrilmiştir), Süleymâniye Lâleli Ktb. TY. 1897. 2) Zajaczkowski, A., *Studje nad, Jezykiem staroosmanskim, I. Kalila i Dimna*, Karakowie, 1934.
- Kemine*: Gürgenli, A., *Kemine* (ölümüne yüz yıl dolması mmasibeti bilen). Aşgabat, Türkmen Dövlətnəşr, 1940.
- Mir Muhammed Kerim Elhac Mir Caferzâde, *Kerbela Yangust*, Bakü, 1911.
- KD.*: Caferoğlu, A., *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK. İstanbul, 1946.
- Kısas. Enb*: *Kısas-ı Enbiyâ* (Aydın b. Muhammed'in emri ile arapçadan çevrilmiştir), TDK. yazma nr. 6037.
- Kid.*: Caferoğlu, A., (Abû Hayyan), *Kitab al-İdrak li-Lisan al-Atrak*, İstanbul, 1931.
- Konj.*: Temir, A., *Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-türkischen*, Oriens, IX, S. 41-85; 233-280.
- Koranu*: Zajaczkowski, A., *Studia nad Jezykiem Staroosmanskim II. Wybrane rozdzialy z Anatoli jskotureckiego przekladu Koranu*, Krakow, 1937.
- Kosm.*: Bang, W., *Vom Köktürkischen zum Osmanischen I-IV*, ABAW 1917-1921.
- Krueger, John R., *Chuvash Manuel*, Introduction, grammar, Reader and Vocabulary, Indiana Univ. publications, Uralic and Altaic Series, Indiana Univ. Bloomington 1961.
- KS*: Yudahin, K. K. (çeviren Taymas, A. B.), *Kırgız Sözlüğü I*, Ankara TDK. 1945, II, İstanbul, TDK. 1948.

- KW:** Grönbech, K., *Komanisches Wörterbuch, türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, Einar Munksgaard, 1942.
- LÇ:** Buharî, Şeyh Süleyman, *Lûgat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani* İstanbul 1298.
- Lewicki, M., -ra/-re, -ru/-rü, -rı/-ri** jezykach altajskich, Co 15, Wilno 1938. **LÖ.:** Çağatay, S., *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara Üniv. DTCF. yayınları, nr. 62, Ankara 1950.
- M:** Le Coq, A. von, *Türkische Manichaica aus Chotscho I-III*, ABAW 1911-1922.
- Mater. Morph.:** Räsänen, M., *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Studia Orientalia XXI, Helsinki 1957.
- Mayzel, S. S., İzafet ve Turetskom Yazıke**, Sovyet İlimler Akademisi yayını, 1957.
- Menges, K. H., Das Sojonische und Karagassische**, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1959, S. 640-670.
- Monog:** Bang, W., *Monographien zur türkischen Sprachgeschichte*, Heidelberg, SBAW 1918.
- MSN:** Abdurrahman Sa'di, *Öz Tilimizçe Mükemmel Sarf-Nahv*, Kazan 1915.
- Müyes. Atalay, B. (Molla Salih), Müyessiretü'l-Ulûm**, TDK. İstanbul 1946.
- Neşri:** Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma Neşri Tarihi*. Yayınlayanlar.
- Unat, F. R.- Köymen, M. A.** Ankara, TTK. 1949.
- Neşşab:** Kadir Hüseyin b. Ahmed, *Kitab fi-İlmü'n-neşşab*, Bayezid Genel Ktb. Veliyüddin Ef. Ty. 3176.
- OAAD:** Caferoğlu, A., *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul Üniv. yayınları nr. 346, 1948.
- OK:** Bang, W.- Arat, G. R. (Rahmetî), *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936.
- Ortsbz.:** Gabain, A. von, *Über Ortsbezeichnungen im Altürkischen*, SO XIV/5, (Helsinki 1950), S. 3-14.
- Ost. Gr.:** Brockelmann, C., *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasien*, Leiden, 1954.
- Özb. Gr.:** Gabain, A. von, *Özbekische Grammatik*, Leipzig- Wien, 1945
- PdC.:** Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris 1870.

- Pfahl*: Müller, F. W. K., *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden* ABAW Berlin, 1915.
- Poppe*, N., *Grammar of Written Mongolian*, Weisbaden 1954.
- Poppe*, N., *Bemerkungen zu G.J. Ramstedts Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, SO XIX/5.
- Pritsak*, O., *Das Kiptschakische*, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden, 1959, S. 74-86.
- Pritsak*, O., *Das Neuugurische*, Philologiae, Turcicae Fundamenta, Wiesbaden, 1959, S. 525-563.
- Pritsak*, O., *Das Altaitürkische*, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1959, S. 568-598.
- Pritsak*, O., *Das Abakan und Çulymtürkische und das Schorische*, Philologiae, Turcicae Fundamenta, Wiesbaden, 1959, S. 598-640.
- Prob.*: Radloff, W., *Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme I-X*, St. Petersburg, 1866-1904.
- Pron.*: Kotwicz, W., *Les pronoms dans les langues altaïques*, Polska Akademia Umiejetmosci. Praca Komisji Orientalistycznej nr. 24, Krakow, 1936.
- Pröhle*, W., *Baschkirische Volkslieder*, KSz. VI, S. 12-34.
- QV.*: Duda, H. W., *Die Sprache der Qır Vezir Erzählungen*, Leipzig, 1930.
- Rob.*: Rabguzî, *Kıyasü-l-enbiyâ*, Britisch Museum nüshasından fotokopi.
- Saz. Ant.*: Köprülü, M. F., *Türk Sazşairleri Antolojisi II, III*, İstanbul, 1940.
- Schink.*: Schinkewitsch, J., *Rabgüzîs Syntax*, MSOS XXIX (1926) Abt. II.
- Selçuknâme*: Yazıcızâde Ali *Selçuknâme*: Houtsma, Th., *Recueil de Textes Relatifs a l'Histoire des Seldiucides*, Leide 1902, 408 S.
- SKÉ*: Ramstedt, J. G., *Studies in Korean Etymology*, MSFou, 95 (1949), 292 S.
- SN*: Banguoğlu, T., *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar*, Breslau, 1938.
- Sprachb.*: Grönbech, K., *Der Türkische Sprachbau*, Kopenhagen, 1936.

- STMS*: Thomsen, V., Dr. M. A. Stein's *Manuscripts in Turkish, Runic script from Miran and Tun-huang*, IRAS, 1912.
- Stud.*: Bang, W., *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksp-rachen* I, II, III, SBAW Berlin, 1916.
- Sufiksi*: Zajaczkowski, A., *Sufiksy imienne i czaso niko e jez-yku zachodniokaraimskim*, Krakowie, 1932.
- Suv*: Radloff, W., -Maloff, S. E., *Suvarnabraphāsa*, Bibliotheca Buddhica, XVII, St. Petersburg 1913-17.
- SVTM*: Mansuroğlu, M., *Sultan Vele'd'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. yayınlarından: 765, İstanbul, 1958.
- Şec.*: Desmaisons, le Baron, *Abū'l-Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk*, St. Petersburg, 1877.
- Tab. T.*: Hüseyin b. Sultan Ahmed, *Terceme-i Tarih-i Taberî* İstanbul, Topkapı, Revan Köşkü Ktb. TY. 1366.
- Tekin*, Talât, *A grammar of Orkhon Turkic*, published by Indiana University, The Hague 1968 419 p.
- Telegdi*, S., *Eine Türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhd.*, KCsA. I.
- Thomsen*: Thomsen, V., *Inscriptions de l'Orkhon*, MSFOu. V.
- Thomsen. Tc.*: Thomsen, V., *Turcica*, MSFOu XXXVII, Helsingfors, 1916.
- Tschuw. Forsch.*: Benzing, J., *Tschuwaschische Forschungen* IV, ZDMG 96/3 (1942), S. 421-470.
- TT*: Bang, W.- Gabain, A. von, *Türkische Turfan Texte* I-V, SBAW 1929-1931; VI (Bang W.- Rahmeti, R.), SBAW 1934.
- TTS*: *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*, I-IV TDK. I, II, İstanbul 1943-45; III, IV Ankara, 1954-57.
- Türkiyede Meskûn Yerler Kılavuzu*, 2 cilt, TC. İçişleri Vekâleti Yayını, Ankara, 1946.
- TS*: Alimcan, İbrahim, *Tatarça Sarf*, Tokyo, 1935.
- U*: Müller, F. W. K., *Uigurica*, SBAW Berlin, I: 1908, II: 1911, III: 1922, IV, (herausg. v. A. von Gabain), SBAW 1931.
- Us*: Caferoğlu, A., *Uygur Sözlüğü*, İstanbul, 1934; Yeni baskısı: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK. yayınları: 260, İst. Edeb. Fak. Basm. 1968.
- Verbf.*: Benzing, J., *Über die Verbformen im Türkmenischen*, Berlin 1939.

- Verb -°n*: Gabain, A. von, *Die Verform auf -°n im Uigurischen*, *Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli Nuove Serie*, I (Roma 1940), S. 299-303.
- Wb.*: Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialekte* I-IV, St. Petersburg, 1893-1911.
- Wurm, S., *Das Özbekische*, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959 S. 489-524.
- Yulduzlarga*: Hasan Nizamüddin Hamidullah, *Yulduzlarga Seyahat* (Hikâye), Finlandia, Kimi, 1947.
- Yun.*: Gölpınarlı, A., *Yunus Emre Divanı*, İstanbul, Türk Klâsikleri Serisi, 1943.
- Yus.*: Dilçin, D. (Şeyyad Hamza), *Yusuf ve Zeliha*, TDK. İstanbul, 1946.
- Zeitbest.*: Bang, W., *zu den türkischen Zeitbestimmungen*, Turan 1918, S. 91-96.
- Zur Gramm.*: Brockelmann, G., *Zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen*, ZDMG. LXX, S. 185-215.